

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ƏHMƏDLİ CAVİD ZİYATXAN oğlunun

“BANKLARIN VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİ VƏ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - “Maliyyə”

İxtisaslaşma: “Vergi və vergiqoyma”

Elmi rəhbər :

i.e.n., dos. T.Ə.Sadıqov

Magistr proqramının rəhbəri :

i.e.n., dos. İ.M.Rzayev

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

BAKİ - 2016

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	3
-------------	---

I FƏSİL. BANK FƏALİYYƏTİNİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Bankların mahiyyəti, əsas vəzifələri və ölkə iqtisadiyyatındakı rolu	7
1.2. Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsasları	12
1.3. Vergi münasibətlərində bankların hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri	22

II FƏSİL. BANKLARIN VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİ VƏ VERGİLƏRİN HESABLANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Banklarda mənfəət vergisinin hesablanması xüsusiyyətləri	32
2.2. Banklarda əlavə dəyər vergisinin hesablanması xüsusiyyətləri	43
2.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi	61

III FƏSİL. BANKLARIN VERGİYƏ CƏB EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri	68
3.2. Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yolları	72

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	77
---------------------------	----

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	79
----------------------------------	----

GİRİŞ

Müasir şəraitdə istənilən ölkənin mövcud və inkişaf etməsinin zəruri şərti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsidir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, hər şeydən əvvəl, onun ayrı-ayrı seqmentlərinə təsiri ilə müəyyənləşdirilir ki, belə seqmentlərdən biri də bank sistemi, bank fəaliyyətidir.

Müasir ölkənin iqtisadiyyatında banklar mühüm yer tutur. Onlar fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında ödənişlərin həyata keçirilməsində vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir ki, bu da pul dövriyyəsinin qaydaya salınması və səmərələşdirilməsinə şərait yaradır. Bank sferasında böhran hallarının yaranması, banklarla yanaşı onların müştəriləri üçün xüsusi ilə təhlükəlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi artımın mühüm şərti real sektora sərmayə yatırımıdır ki, bu da inkişaf etmiş bank sistemi olmadan mümkün deyil.

Aydındır ki, kredit təşkilatlarının etibarlı fəaliyyət göstərməsi, ödənişlərin vaxtında və tez həyata keçirilməsinə zəmanət verməsi qabiliyyəti, iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsinin genişləndirilməsi və qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının qurulması və inkişafının nəzəri və praktiki məsələlərindən ən aktualı olan kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi qaydasının təkmilləşdirilməsi məsələsini ön plana çəkilir.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi problemlərinin tədqiqi prosesində ölkəmizdə və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdəki kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin müqayisəli təhlilinin aparılması zərurəti ortaya çıxır. Bu onunla əlaqədardır ki, respublikamızda olduğu kimi inkişaf etmiş ölkələrdə də vergitutma bazasının formalaşması xüsusiyyətləri və bir sıra maliyyə institutlarına, o cümlədən kommersiya banklarına bir sıra xüsusi güzəştlərin verilməsi mövcuddur.

Yuxarıda qeyd edilən səbəblərlə bağlı, bir tərəfdən dövlət tərəfindən aparılan siyasət baxımından banklar tərəfindən həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarının prioritet istiqamətlərinin inkişafının stimullaşdırılması, digər tərəfdən qeyri-effektiv bank əməliyyatlarının müəyyən edilməsi üzrə tədbirlər keçirməyə imkan verən vasitə kimi vergi tənzimlənməsinin rolu artır.

Hazırda maliyyə sektorunun mühüm sahələrindən olan bankların vergiyə cəlb edilməsinin mövcud metodikasının təkmilləşdirilməsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi və aktuallığı, bu problemin lazımınca nəzəri və praktiki cəhətdən öz həllini tapmaması dissertasiya mövzusunun seçilməsinə, eləcə də tədqiqat dairəsinin müəyyənləşdirilməsinə, onun məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə səbəb oldu.

Mövzunun aktuallığı və praktiki əhəmiyyəti. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq respublikamızda bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin yollarının müəyyən edilməsi, buraxılış işinin aktuallıq və praktiki əhəmiyyətini təşkil edir.

Buraxılış işinin predmeti onun vəzifələrinə əsasən formalaşmış ayrı-ayrı məsələlərin nəzərdən keçirilməsi, oxşar problemlər üzrə yerli və xarici tədqiqatlar baxımından kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi mexanizmlərinin öyrənilməsi, bu sahədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması yolları və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi respublikamızda bankların vergiyə cəlb edilməsi sahəsindəki mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yollarının xarakterizə edilməsidir.

Dissertasiyanın qarşısında duran məqsədlərə nail olunması üçün onun qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- ❖ maliyyə-kredit təşkilatlarında vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi;
- ❖ kredit təşkilatları fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsinin metod və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- ❖ müasir vergi münasibətlərində bankların hüquq, vəzifə və məsuliyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- ❖ banklarda vergilərin hesablanması xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- ❖ inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi təcrübəsinin öyrənilməsi;
- ❖ bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində yerli və xarici iqtisadçı alimlərin elmi əsərlərindən bəhrələnərək müasir şəraitdə kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri və bankların audit yoxlamasının aparılması qaydası öyrənilmiş, bu sahədəki problemlər araşdırılmış və aşkar edilmiş problemlərin keyfiyyətə əsaslandırılmış konkret həlli yolları göstərilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Dissertasiyada nəzərdən keçirilən məsələlərin işıqlandırılmasında Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamlarına, Vergi Məcəlləsinə, Mülki Məcəlləyə, Vergilər Nazirliyinin müvafiq normativ aktlarına, təlimat və metodiki göstərişlərinə, iqtisadi ədəbiyyata, yerli və xarici alimlərin elmi əsərlərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

İşin birinci fəslə bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarına həsr olunmuşdur. Bu fəsildə əvvəlcə bankların mahiyyəti, əsas vəzifələri və ölkə iqtisadiyyatındakı rolu müəyyən edildikdən sonra, bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsasları açıqlanmışdır. Fəslin sonunda isə vergi münasibətlərinin iştirakçısı kimi kommersiya banklarının hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri göstərilmişdir.

İkinci fəsildə bankların vergiyə cəlb edilməsi və vergilərin hesablanması xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Belə ki, bu fəsildə banklar tərəfindən əsas vergi növü olan mənfəət vergisinin, bundan sonra isə əlavə dəyər vergisinin hesablanması xüsusiyyətləri geniş şərh edilmişdir.

Fəslin sonunda inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri açıqlanmış və onun effektiv cəhətlərinin ölkəmizin bank sistemində tətbiq olunması tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonuncu fəslə bankların vergiyə cəlb edilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Fəslin əvvəlində bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və onların həlli yolları müəyyən edilmişdir. Fəslin sonunda bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri açıqlanmış və onun təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir.

Nəhayət buraxılış işinin sonunda onun məzmunundan irəli gələn nəticələrə əsasən kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə səmərəli təkliflər verilmişdir.

I FƏSİL. BANK FƏALİYYƏTİNİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Bankların mahiyyəti, əsas vəzifələri və ölkə iqtisadiyyatındakı rolu

Bank – fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablama-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən şəxsdir. Bank – pul vəsaitlərinin toplanması, kreditlərin verilməsi, pulla hesablasmaların həyata keçirilməsi, pulun emissiyası, müxtəlif qiymətli kağızların buraxılması və s. funksiyalarını yerinə yetirən iqtisadi təşkilatlardır.

Bank sistemi bir məqsədə xidmət edən müxtəlif hissələrin, elementlərin vəhdəti kimi təsəvvür edilir. Bank sisteminin özünəməxsusluğu onun tərkibinə daxil olan elementlərin və onların qarşılıqlı münasibəti ilə müəyənləşdirir. Bu zərurət olduqda sistemin elementlərinin bir-birini əvəz edə bilməsi deməkdir. Əgər hər hansı səbəbdən banklardan biri bağlanarsa və ya ləğv edilərsə sistem öz fəaliyyət qabiliyyətini itirmir. Onun funksiyalarını digər banklar yerinə yetirir, zərurət olduqda isə təzəsi yaranır. Beləliklə sistemin bütövlüyü pozulmur.

Bank sistemi həmişə dinamik vəziyyətdədir. Yəni sistem mütəmadi inkişafdadır və burada iki əsas məqam var:

Birincisi, bütövlükdə bank sistemi inkişaf edir, təkmilləşir və yeni struktur elementləri komponentlərlə genişlənir. Azərbaycanda bank sisteminin son onillik tarixinə nəzər saldıqda həmin dövrün əvvəllərində kiçik kapitalla malik çoxlu bankların yarandığını görürük. «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» və «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunlar qəbul edildikdən və bəzi normativ aktlara görə ciddi qanunverici-normativ baza yarandıqdan sonra bankların sayı azaldı, fəaliyyətdə qalan kredit təşkilatları yeni keyfiyyət əldə etdilər. Ayırı-ayrı sahələrə xidmət edən müxtəlif banklar yarandı.

İkincisi, bank qapalı sistemdir. O öz fəaliyyətinin bir çox cəhətləri barəsində sirləri qoruyub saxlayır və qanunvericiliklə nəzərdə tutulan hallardan başqa heç cür onların yayılmasına imkan vermir [3].

Bank sistemi – özünü təşkil edən və özünü tənzimləyən bir sistemdir. Belə ki, ölkənin iqtisadiyyatında və iqtisadi siyasətində, eləcə də siyasi aləmdə baş verən dəyişikliklər bank siyasətinin dəyişilməsinə gətirib çıxara bilər. Əgər ölkədə qeyri-stabillik yaranarsa, iqtisadi böhran baş verərsə banklar istehsalda uzunmüddətli investisiyaları məhdudlaşdırır, kreditləşdirmənin müddəti qısalır, bəzən də tam dayandırır, qeyri-ənənəvi yollarla mənfəət əldə etməyə başlayır, iqtisadi stabillik yaranan kimi banklar yenidən risklərin azalmasını hiss edərək öz ənənəvi fəaliyyətini bərpa edir, topladığı faizlər hesabına mənfəət əldə edir.

Bank fəaliyyətinin əhəmiyyətinin dərk olunmasında ən başlıca məsələ onların həyata keçirdikləri funksiyalar haqqında təsəvvürdür. Müasir nəzəriyyəyə əsasən bankların 3 funksiyası vardır:

- vəsaitlərin toplanması funksiyası;
- ehtiyatların transformasiyası funksiyası;
- pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi funksiyası.

Bank yerinə yetirilən funksiyalara müvafiq olaraq sərbəst, müvəqqəti olaraq istifadə olunmayan pul ehtiyatlarını və müştərilərinin kapitallarını bir yerdə cəmləyir, toplayır (akkumulyasiya edir). Müəssisələr banklarda hesablar açır və bu hesablardakı pul vəsaitlərini istifadə edərək nağd və nağdsız hesablaşmalar aparır.

Fiziki şəxsər pul vəsaitlərini əmanət şəklində banklara qoyur. Bununla da banklara onların kreditlərini transformasiya etmək və digər pul əməliyyatları üçün tətbiq etmək imkanı vermiş olurlar. Bununla da kreditor ilə borcalan şəxs arasında bilavasitə hesablaşmalar zamanı risklər ilə müqayisədə iqtisadi risklər ixtisara salınır.

Bankın ödəniş əməliyyatları, onlar tərəfindən ödəniş vasitələrinin yaradılması (banknot, çek, veksəl, sertifikat və.s.) pul dövriyyəsini tənzimləməyə, onu qeyri-nağd hesablaşmaların törədilməsi hesabına daha qənaətlili etməyə imkan yaratmış olur.

Bank məhsulu ayrı-ayrı bank qulluqçularının deyil, bütün bank əməkdaşlarının kollektiv əməyinin məhsulu kimi çıxış edərək, bank fəaliyyətinin nəticəsi hesab edilir. Bu məhsul yalnız bank üçün xasdır. Bank məhsulu bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malik olub, əsas etibarilə qeyri- maddi xarakter daşıyır. Bu daha çox

nağdsız formada olub, hesablar üzrə qeydlər kimi çıxış edir. Maddi formada isə mərkəzi bankın bank-notları, müxtəlif növ pul-hesablaşma sənədləri çıxış edir (9).

Azərbaycan çox qədim tarixə malik, lakin müstəqillik baxımından gənc ölkə olmasına baxmayaraq qısa vaxt çərçivəsində çox yüksək iqtisadi artıma, inkişafa nail olmuşdur. Əldə olunan nailiyyətlərdə bank sisteminin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Çünki iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən ölkənin iqtisadiyyatının möhkəmliyində, hər tərəfli və dinamik inkişafında həmin ölkənin bank sisteminin əsaslı dərəcədə böyük rolu vardır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında bank sisteminin rolunu aydınlaşdırmaqdan ötrü tarixə nəzər salmaq lazımdır.

İqtisadi tənəzzül adlandırdığımız 1991-1995-ci illərdə Azərbaycanın bank sistemi, ümumiyyətlə maliyyə sistemi iflic vəziyyətində idi. Bu iqtisadi problemlərin həll olunmasında Mərkəzi Bankın qarşısında ciddi vəzifələr dururdu. Belə ki, istənilən ölkənin bank sisteminin idarə olunması, bankların fəaliyyətinə nəzarət, pul-kredit tənzimlənməsi məhz Mərkəzi Banklar tərəfindən həyata keçirilir. Həmin dövrdə AMB tərəfindən həyata keçirilən siyasət düzgün olmasa idi hal-hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı bu cür inkişaf etməzdi [11].

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankların verdiyi kreditlər nəticəsində iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin maliyyələşdirilməsi məhz bank sektorunun iqtisadiyyatının inkişafında rolunun əsas göstəricisidir. Məsələn üçün banklar tərəfindən kənd təsərrüfatı sahələrinə verilən güzəştli kreditlər həmin sahədə istehsalın artımına, istehsal olunmuş məhsulların ixracına, məşğulluğun artırılmasına, ölkənin aqrar sektorun və onunla əlaqədar olan digər sahələrin (yeyinti,yüngül) inkişafına və s. birbaşa və dolaylı təsir edir.

Bundan əlavə olaraq banklar tərəfindən verilən kreditlərlə yeni tikililərin, məktəblərin, ali təhsil ocaqlarının tikilməsi, yolların salınması ölkənin infrastrukturunun inkişafına, müxtəlif müəssisələrin yaradılması isə istehsalın həcmnin artmasına, əhəlinin məşğulluğunun təmin olunmasına, bununla əlaqədar olaraq dövlət büdcəsinə vergilərin daxil olunmasına təsir edir. Ayrı-ayrı sahələr üzrə məhsul istehsalı nəticə etibarilə ÜDM-in artmasına gətirib çıxarır.

Kreditlərdən əlavə olaraq məhz banklar AMB-nin keçirdiyi pul-kredit siyasətində onun əsas rıçaqlarında hesab olunur. Belə ki, banklar vasitəsilə AMB-nin pul emissiyasını həyata keçirir, dövriyyədə olan pul kütləsini tənzimləyir. Banklar tərəfindən əhalinin pul kütləsinin depozitə cəlb olunması həm dövriyyəyə əlavə pul emissiyasının qarşısını alır, yəni bir növ pul artıqlığı olanlarla, pula ehtiyacı olanlar arasında əlaqə yaradır, eləcə də əhali banklarda yarırdıqları depozitlərdən aldıkları faizlərlə yaşayışını təmin edir [11].

Banklar tərəfindən nağdsız hesablaşmaların asanlıqla həyat keçirilməsinə şərait yaradır. Müasir dövrdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kommersiya bankları ikili xarakter daşıyır. Belə ki, onlar həm kommersiya təşkilatı olmaqla yanaşı həm də ictimai təsisat rolunu oynayır. Yəni ki, kommersiya təşkilatı kimi məqsədləri mənfəət əldə etmək, ictimai təsisat dedikdə isə maliyyə sisteminin bir qanadı başa düşülməlidir.

Bütün dünyada iqtisadiyyatın inkişafında banklar çox böyük rol oynayır. Banklar həmçinin iqtisadi fəaliyyətdə də stimullaşdırıcı təsirə malikdir. Digər tərəfdən bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunması amili vergi daxilolmalarında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, büdcənin formalaşmasında bankların rolu danılmazdır. Banklar ölkənin iqtisadi inkişafında təkanverici rol oynayır. Son illərdə ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında bankların rolu artmaqdadır. Qeyd edək ki, vergi orqanları ilə qarşılıqlı münasibətdə banklar üç mövqedən çıxış edirlər:

- ❖ müstəqil vergi ödəyicisi kimi;
- ❖ dövlət və vergi ödəyicisi arasında vasitəçi kimi. Burada vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin dövlət büdcəsinə banklar vasitəsilə ödənilməsi və ya banklar tərəfindən vergi ödəyicisi haqda vergi orqanının tələb etdiyi məlumatların verilməsi prosesi nəzərdə tutulur;
- ❖ vergi agentı kimi (ödəmə mənbəyində vergilərin hesablanıb dövlət büdcəsinə köçürülməsi və s.).

Göründüyü kimi, banklarla vergi orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələr vergi sistemində özünə məxsus yer tutur. Bu münasibətlərin özünə məxsusluğu həm də ondadır ki, qarşılıqlı münasibətlər nəinki bankların, həm də onların müştəriləri olan vergi ödəyicilərinin maraqlarına toxunur.

Azərbaycanın bank sisteminin inkişaf strategiyasının əsasını sərbəst maliyyə ehtiyatlarının mobilizasiyası, maliyyə ehtiyatlarının investisiya şəklində real sektora transformasiyası və daha effektiv paylaşdırılması təşkil edir. Bunun üçün bank sisteminin özünün keyfiyyətə yeni inkişafına, müasir bank texnologiyalarının tətbiqinə, təkmil və sabit qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasına və s. islahatlara ehtiyac var. Bu baxımdan bank sisteminin inkişafına bilavasitə təsir edən vergitutma mexanizmi və nəzarət funksiyalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər həyata keçirilməlidir [11].

İlk öncə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin bank filiallarında olan hesablaşma (və ya digər) hesablarına vergi və tədiyyələrin ödənilməsinə dair təqdim olunan tapşırıqların icrası vəziyyətini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bir çox hallarda icra sənədləri bankların filialları tərəfindən heç bir hüquqi əsas olmadan geri qaytarılır və bankın baş ofisinə təhvil verilməsi tövsiyə olunur. Bankın baş ofisi tərəfindən isə həmin sənədlər müxtəlif səbəblərə görə filiallara vaxtında göndərilmir. Buna görə sənədlərin (sərəncamların) icrası müddəti süni olaraq uzadılır. Bu problemin həlli yolu kimi Mərkəzi Bankın respublikada fəaliyyət göstərən banklara vergi orqanlarının icra sənədlərinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada qəbul olunması tapşırığının verilməsi vacibdir.

Bundan başqa, bank əməliyyatlarının aparılması üçün verilmiş lisenziyaları geri alınmış kredit təşkilatlarının büdcə ilə son haqq-hesabların aparılması vaxtında təmin edilməlidir. Lisenziyalar geri alındıqda banklar tərəfindən qanunvericiliyə uyğun olaraq ləğvetmə komissiyası yaradılır və həmin komissiyanın işi başa çatdıqdan sonra bank büdcə ilə son haqq-hesablar aparmalıdır. Əfsuslar olsun ki, lisenziyaları geri çağırılmış əksər kredit təşkilatlarında müvafiq komissiyalar bu günədək yaradılmamış, yaradılsa da belə onların fəaliyyəti hal-hazırda başa çatmamışdır. Bu səbəbdən bu kimi kredit təşkilatları ilə büdcə ilə son haqq-hesabları aparmaq vergi orqanlarının imkanı xaricindədir. Lisenziyaları geri çağırılmış kredit təşkilatlarında ləğvetmə komissiyasının yaradılmasına, ləğvetmə prosesinin aparılması və başa

çatdırılmasına nəzarət funksiyalarının gücləndirilməsi mexanizmi işlənilib hazırlanmalıdır.

Bir fakta da nəzər yetirək. Vergi Məcəlləsinin 111-ci maddəsinə müvafiq olaraq əgər malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsilə əlaqədar gəlir əvvəllər sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən ümumi gəlirə daxil edilmişdirsə, vergi ödəyicisi onlarla bağlı olan ümüdsüz borc məbləğini gəlirdən çıxmaq hüququna malikdir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları isə Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş qaydaya uyğun aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondunun yaradılmasına aid məbləği bütünlüklə xərclərə daxil edirlər. Bank olmayan digər təsərrüfat subyektlərindən fərqli olaraq, banklar xüsusi ehtiyat fondunu bütün aktivlər, həmçinin ümüdsüz olmayan aktivlər üzrə yaradırlar ki, bu da onların fəaliyyət göstərməsinə daha sərfəli şərait yaradır [2].

1.2 Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsasları

Bank fəaliyyəti – iqtisadi münasibətlər sahəsində pul-kredit təsisatının fəaliyyətidir. Bankın fəaliyyətinin nəticələrindən nəinki ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, eləcə də cəmiyyətin sosial vəziyyəti asılıdır. Ümumi iqtisadi və bank böhranları əhəmiyyətli itkilərə, müəssisələrin və kredit təşkilatlarının iflasına, vətəndaşların əmanətlərinin və toplanmış digər vəsaitlərinin itirilməsinə və ya qiymətdən düşməsinə səbəb olur. Bu isə öz ardınca nəticə olaraq ictimai münasibətlərdə gərginiyin meydana çıxmasma, sosial-iqtisadi təsisat kimi çıxış edən bankın nüfuzunun azalmasına gətirib çıxarır. Məhz buna görə də bankların fəaliyyətinin sosial vəziyyətə təsiri nəzərəçarpancaq dərəcədədir. Bankların fəaliyyəti iqtisadi münasibətlərin bir hissəsi olub, onun məzmunu və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Bu münasibətlərin səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, o bir o qədər daha da müxtəlif və məzmunlu şəkil alır.

Bankın fəaliyyəti onun müştərilərlə iqtisadi münasibətlərinin ifadəsi olub, bankın mahiyyəti, funksiyaları və iqtisadiyyatda rolu ilə müəyyən olunur. Bu isə bank fəaliyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərə malik olması ilə nəticələnir.

Bank istehsal sahəsində deyil, mübadilə sahəsində fəaliyyət göstərir. Əlbəttə burada dolayı da olsa istehsal sahəsinə toxunulur. Çünki bank müxtəlif istehsal tələbatına (istehsalat materiallarının toplanması, yeni texnikanın və avadanlığın əldə olunması) xidmət göstərsə də, prosesin özü yaradılmış maddi nemətlərin yenidən paylanması ilə bağlı iqtisadi subyektlərin fəaliyyətini əks etdirir.

Bank – müəyyən mənada ticarət təsisatıdır. Ticarətin (kommersiya) əsasları bankın fəaliyyətində üstünlük təşkil edir. Bank maddi axınların dövriyyəsinə əks etdirən pul vəsaitlərinin mülkiyyətçisi olduğu halda onları digər iqtisadi subyektlərə «satır» və «alır». Onun fəaliyyətinin əsası ehtiyatların bir qiymətə alınmasından və daha baha qiymətə satılmasından ibarətdir.

Bank – kommersiya müəssisəsidir. Həm emissiya, həm də kommersiya banklarının əməliyyatları ödənişli əsaslar ilə həyata keçirilir. Bank təqdim olunan kreditlərə görə kredit faizini, müştərilərin göstərişinə əsasən yerinə yetirilən hesablaşma, kassa və digər əməliyyatlara görə müəyyən komissiya alır.

Bankın fəaliyyəti sahibkarlıq xarakteri daşıyır. Bankın sayəsində bir sıra iqtisadi subyektlərin fəaliyyətsiz kapitalları başqa subyektlər tərəfindən işləməyə başlayır. Kapitalların iqtisadi subyektlər, sahələr, ərazilər və ölkələr arasında yenidən paylanması sayəsində banklar maddi, əmək və pul ehtiyatlarının istehsalat dövriyyəsinə gücləndirir, müxtəlif iqtisadi layihələrin reallaşmasına yardım edirlər.

Bank nəinki kommersiya müəssisəsi, eləcə də ictimai təsisatdır. Bank ictimai maraqlara riayət etməyə kömək edir, ictimai tələbatların təminatı üçün çalışır və bu zaman bank fəaliyyəti siyasi deyil, iqtisadi xarakter daşıyır.

Bank mübadilə sahəsində fəaliyyət göstərərək pul dövriyyəsinin nağd və nağdsız formalarda tənzimlənməsini həyata keçirən istehsalat təsisatı kimi fəaliyyət göstərir.

Bank fəaliyyətinin prinsipləri. Bank fəaliyyətinin prinsipləri dedikdə, bankın bank məhsulunu yaratması prosesində rəhbər tutduğu qaydalar nəzərdə tutulur. Bu

qaydalar bank fəaliyyətinin uzunmüddətli tarixi ərzində işlənilib hazırlanmışdır və bank işinin əsaslarının bu müddət ərzində dərk olunmasının məhsulu hesab edilir. Bank müəyyən xidmətlər də müştərilərin tələbatlarına cavab olaraq, onların tələblərinə uyğun iş-təminat prinsipi fəaliyyətinin əsas qaydası kimi bəyan etmişdir [29].

Belə ki, müştərilər banka iş verir, onun gəlirlərini formalaşdırır, onun fəaliyyətinin uğurlarını təyin edirlər. Müştərisiz qalmış bank mövcudluğuna son qoyur.

Bankın ümumi nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq bankın və müştərinin qarşılıqlı maraq prinsipi bank fəaliyyətinin prinsipi olur. Müştərinin tələbatına yönələrək, «hər şey müştəri üçün» qaydasını rəhbər tutmaqla banklar fəaliyyət göstərir. Bu mənada müştəridən asılı olan banklar yalnız müştərək marağın varlığı zamanı onlarla qarşılıqlı əlaqəyə girirlər.

Müasir təsərrüfatda banklar **rasional (səmərəli) fəaliyyət prinsipinə** də əməl edirlər. Xüsusilə kreditləşməni həyata keçirərkən rasional kreditləşmə qaydasından istifadə olunur. Bu qayda kredit alan şəxsin qiymətləndirilməsini, kreditin təminatına dair bir sıra konkret tələbləri nəzərdə tutur. Bu prinsip banklara fəaliyyət prosesində itkilərdən uzaqlaşmağa imkan yaradır.

Bank kommersiya təsisatı kimi ödənişli əsaslar ilə fəaliyyət göstərir. **Ödəniş prinsipi** bankın fəaliyyətinin vacib prinsipi olub, ona bank məhsulunun istehsalına dair məsrəfləri kompensasiya etməyə və müəyyən gəlir əldə etməyə imkan verir. Bank fəaliyyətində yalnız ayrı-ayrı ikincidərəcəli bank əməliyyatları təmənnasız, pulsuz ola bilər. Bu əməliyyatlara bankın gəlirlərinə hissələnən təsir göstərməyən güzəştlərin müştəriyə təqdimatı daxildir.

Bank fəaliyyətinin prinsiplərindən biri də, ölkədə müəyyən olunan və kredit təşkilatlarının fəaliyyətini tənzimləyən **qanunlara riayət etmə prinsipidir**. Banklar nəinki müəyyən olunmuş hüquqi normalara riayət edir, eləcə də qanun tərəfindən müəyyən olunmuş çərçivələr daxilində müəyyən hallarda hüquq-mühafizə orqanlarına müştəri tərəfindən yol verilən hüquq pozuntuları haqqında məlumat da verirlər.

Bankların işgüzar tərəfdaşları ilə münasibətlərdə özlərini borclu hesab etmələri daha diqqətəlayiqdir:

- qarşılıqlı etimad, hörmət və hüquq bərabərliyi əsasında münasibətlərin qurulması, onların fəaliyyəti ilə bağlı əsassız tənqiddə yol verilməməsi;
- işgüzar münasibətlərdən irəli gələn və ya onlar ilə əlaqədar olub-olmayan, öhdəliyə götürülən müqavilə və digər öhdəliklərin pozulmazlığı prinsipinin ciddi olaraq rəhbər tutulması;
- mübahisələrin yaranması zamanı qanuna müvafiq olaraq bütünlüklə, vaxtında və ciddi şəkildə öhdəliklərini, eləcə də məhkəmə qərarlarını yerinə yetirmək;
- fikir ayrılığının və mübahisələrin yaranması zamanı danışıqlara və kompromisin axtarışma üstünlüyün verilməsi.

Bank fəaliyyətinin işgüzar və mənəvi prinsiplərinin uzlaşması banklara iqtisadiyyatda rolunu səmərəli şəkildə reallaşdırma imkanı verir.

İstənilən ölkənin bank sistemində mərkəzi bank əsas rol oynayır. Onun fəaliyyətindən həm ölkənin milli iqtisadiyyatının, həm də bank sektorunun inkişafının sabitliyi asılı olur. Mərkəzi bank nağd və nağdsız formada pul dövriyyəsini tənzimləyərək əmək məhsullarının mübadiləsi, mal və xidmətlərin istehsalçıdan ictimai nemətlərin istehlakçısına hərəkəti üçün həlledici iqtisadi ilkin şərtlər yaradır.

Hər bir bank kimi Mərkəzi Bank da mübadilə sahəsində fəaliyyət göstərir. Mərkəzi bank nağd pullar və qeyri-nağd ödəniş vasitələri şəklində məhsul yaradır, onları dövriyyədə qiymətli kağızlara çevirir. Bununla da fasiləsiz dövrən və iqtisadi subyektlərin kapitalının dövriyyəsi, ictimai məhsulun fasiləsiz istehsalı, bölgüsü və yenidən bölüşdürülməsi, həmçinin istehlakı üçün imkan yaradır [11].

Hər bir bank kimi mərkəzi bank da əmtəə-pul münasibətləri sahəsində fəaliyyət göstərən iqtisadi təsisatdır. onların yığılması, məhsul mübadiləsinə keçid qaçılmaz olaraq bu təsisatın ləğvinə gətirib çıxarır. Mərkəzi bankın arsenalında iqtisadi tənzimlənmə metodları üstünlük təşkil edir. Onun pul-kredit siyasəti pul

vəsaitlərinin, kreditin, faizin, valyuta məzənnəsinin, iqtisadi inkişafın səmərəli stimullaşdırılma vasitələri kimi istifadəsinə əsaslanır.

Mərkəzi bank iqtisadi təsisat olub qeyri-kommersiya təşkilatı kimi çıxış edir. Mərkəzi bank kommersiya bankı kimi iqtisadi dövriyyə sahəsində fəaliyyət göstərərək, iqtisadi subyektlərə məhsulları və xidmətləri təqdim edərək və məsrəfləri kompensasiya edərək onlara görə müəyyən ödəniş, məbləğ alır. Lakin kommersiya banklarından fərqli olaraq gəlirin alınması mərkəzi bank üçün fəaliyyətin məqsədi deyildir. Onun funksional tapşırıqları sahibkarlıq fəaliyyətinin səthiliyində deyil, pul dövriyyəsinin idarə olunması sahəsində, fəaliyyətdə deyil, pul-kredit vasitələrinin köməyi ilə onun inkişafı üçün iqtisadi ilkin şərtlərin yaradılmasında təzahür edir. Mərkəzi bankın «tədbirliliyi» pul dövriyyəsinin cüzi elastikliyi, sabitliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bu isə mal və xidmətlərə görə ödənişləri maneəsiz olaraq həyata keçirməyə icazə verir.

Mərkəzi bankın fəaliyyəti ictimai xarakter daşıyır. Mərkəzi bank - iqtisadi münasibətlərin makrosəviyyəsində fəaliyyət göstərən ictimai təsisatdır. Mərkəzi bank tərəfindən nağd pulların və ödəniş vasitələrinin qiymətli kağızlara çevrilməsi həm ayrıca iqtisadi subyektlər, həm də ümumilikdə iqtisadiyyat üçün eyni şəkildə vacibdir. Mərkəzi bank özü üçün deyil, ölkənin iqtisadiyyatı üçün çalışır. Mərkəzi bank pul dövriyyəsinin rəşional şəkildə təşkilini, inflyasiyasız inkişafı təmin edərək pulların dəyərinin qorunması üçün və bununla da bütün cəmiyyətin və hər bir vətəndaşın sosial inkişafı üçün şərait yaradır. Mərkəzi bank iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən - mübadilə sahəsində fəaliyyət göstərərək ödənişin dövriyyəsinə nağd və qeyri-nağd formalarda tənzimləyən ictimai, qeyri-kommersiya pul-kredit təsisatıdır.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinə vergi təsirinin əsas məsələsi müasir etapda iqtisadiyyatın rəal sektoruna bank qoyuluşunun istiqamətinin dəyişməsidir, nəinki bank fəaliyyətində möhtəkirlik vasitələri (banklararası kreditləşmə, qiymətli kağızlar bazarı, valyuta dəyərliləri). Bunun üçün bir çox bankların ümumi vergi yükünü aşağı endirmək vacibdir ki, həmin bankların müflisləşməsinin vaxtında qabağı alınar və

iqtisadiyyatın bank sektorunda ifrat inhisarın qarşısı alınar, eləcə də banklara formal yox, kəsərli vergi cüzəştləri verilər.

Dövlət vergi tənzimlənməsi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- vergitutma qaydalarını tənzimləyən qanunların dəyişdirilməsi (yeni qanunların qəbul olunması, mövcud vergi qanunvericiliyi aktlarına əlavə və dəyişikliklər edilməsi);
- vergitutma qaydalarını tənzimləyən normativ bazanın dəyişdirilməsi, vergi orqanları tərəfindən şifahi tövsiyələr verilməsi.

Təsirin istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən qarşıya çıxan əsas problemlər bank fəaliyyətinin bir amili kimi vergitutmanın hansı metodlarından istifadə edilməsi və onun kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə necə təsir edəcəyinin təyin edilməsidir.

Dövlətin maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə vergilər vasitəsilə təsiri metodu dedikdə, vergi sistemindən istifadə etməklə bank sferasında hər hansı bir məqsədə nail olunmağın üsulları başa düşülür. Bunula əlaqədar olaraq maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə vergilər vasitəsilə dövlətin təsirinin aşağıdakı metodlarını qeyd etmək olar: qanunvericilik; inzibati; məhkəmə.

Qanunvericilik metodu yeni vergi qanunlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsini, eyni zamanda qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur.

Bu metodun ayrıca olaraq qeyd olunmasını onunla əsaslandırmaq olar ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı daim inkişafdadır, həmçinin mülki və beynəlxalq qanunvericilik dəyişir. Bundan başqa iqtisadi şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən sahələrin və iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zərurəti yaranır.

Bütün bunlar isə ölkədə baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq vergilər haqqında qanunvericiliyə vaxtında düzəlişlər edilməsini tələb edir. Budcə qarşısında vergi öhdəliklərinə əməl edilməsi səviyyəsi və qanunvericilik aktları arasında yaranan ziddiyyətlər nəticəsində ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılması məhz belə qanunlara əlavə və düzəlişlərin edilməsinin operativliyindən asılıdır.

Qanunvericilik qaydasında ayrı-ayrı vergiləri daxil etmək və ya ləğv etmək yolu ilə vergi sistemini həm dəyişmək, həm də məsələn, vergi dərəcəsini və vergitutma obyektini dəyişməklə mövcud qanunvericiliyə düzəlişlər etmək olar.

Beləliklə, qanunvericilik metodu aşağıdakılar vasitəsilə həyata keçirilir:

- ❖ vergilərin daxil və ya ləğv edilməsi yolu ilə;
- ❖ vergi dərəcələrini dəyişməklə;
- ❖ güzəştlərin verilməsi və ya ləğv edilməsi yolu ilə;
- ❖ vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına görə sanksiyaların müəyyənləşdirilməsi.

Banklarda idarəetmənin müxtəlif səviyyəsində (mərhələsində) mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitlərinin yığılması, hansı ki, müxtəlif yerli və dövlət büdcələri hesabına maliyyələşdirilir ki (respublika, ölkə, vilayət, yerli, şəhərtədbirləri), bu da fiskal (nəzarət) siyasətdir.

Bank fəaliyyətinə vergi qoyuluşunun təsiri vasitələri aşağıdakı metodlardır:

- vergiqoyma və ya vergiləşdirmə (vergi qoyuluşu sisteminin dəyişməsi);
- vergi dərəcələrinin dəyişməsi;
- imtiyazların verilməsi və ləğv edilməsi;
- vergi bazasının dəyişməsi;

Beləliklə, dövlətin maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə vergilər vasitəsilə müdaxiləsi hərtərəfli əsaslandırılmalı, hər iki tərəfin maraqları arasında prioritet gözlənilməlidir.

A.Lafferə görə, aşağıda göstəriləndi kimi, sərhədlərin təyin edilməsində əsas vergi dərəcələri ilə büdcəyə daxil olan vergilərin ümumi məbləğinin nəzəri asılılığıdır.

- 0 və 100 %-li vergi dərəcələrində büdcəyə mədaxil olmur;
- büdcəyə maksimum mədaxil 50 %-li vergi dərəcələrində olur.

Laffer effekti vergilərin artması ilə (50 % dərəcəyə qədər) büdcə mədaxilinin artması və mədaxilin azalmasındandır (dərəcə 50 %-dən çox olduqda). Lakin bizim vəziyyətdə Laffer nəzəriyyəsinin ümumi konsepsiyası əsaslı korrektura tələb edir ki, burada Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının şərtləri və subyektiv təsərrüfatçılığın psixologiyası nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, Laffer nəzəriyyəsinin vergi qoyuluşu sistemindən və konkret vergilərin yığılma mexanizmindən, onların bir-biri ilə

əlaqələrinin fərqindən asılılığı qeyd edilməlidir. Buna görə də büdcə ili gəlirinin vergi qoyuluşunun orta dərəcəsindən yox, konkret vergi dərəcəsindən asılı olduğu daha nümunəvi və təcrübəmizə uyğun təsəvvür yaradır. Bizim fikrimizcə vergi qoyuluşunun optimal dərəcəsini təyin etmək yox, vergi qoyuluşu bazasını biznesin və mədaxilin leqallaşması hesabına genişləndirmək məqsədəuyğundur. Büdcə gəlirinin artmasının əsas məsələsi biznesin leqallaşmasıdır ki, bunun üçün birinci növbədə verginin dərəcəsini vergi qoyuluşundan yayınmanın müxtəlif sxemlərinin məbləğinə qədər endirmək vacibdir, ikinci növbədə isə qanunvericiliyin pozulmasına nəzarəti gücləndirmək lazımdır [11].

Vergi tənzimlənməsinin əsas metodları vergilərin tətbiq edilməsi və ləğvindən, vergitutma elementlərinin (vergitutma obyekt, vergi bazası, vergi dövrü, vergi dərəcəsi, verginin hesablanması qaydası, verginin ödənilməsi qaydası və müddəti) dəyişməsidir.

Dövlət vergi tənzimlənməsinin bu və ya digər forma və metodlarının tətbiq etməklə, ÜDM hansı hissəsinin büdcə vasitəsi ilə yenidən bölüşdürüləcəyini, hansı hissəsinin isə cəmiyyət üzvlərinin sərəncamında qalacağını müəyyən edir.

Müasir iqtisad elmi hesab edir ki, vergilərin artırılması istehsal resurslarının qiymətinin artmasına, əməyə olan stimulun azalmasına, istehsal xərclərinin artmasına, hazır məhsulun qiymətinin artmasına, sərmayə və əmanətlərin azalmasına (gələcək dövrlərdə gəlirlərin azalmasına), istehsal həcmnin azalmasına, kapitalın xaricə çıxarılmasına və ya gəlirlərin kölgə iqtisadiyyatına yönəldilməsinə səbəb olur.

Beləliklə, vergilərin artması, müəssisə və vətəndaşların sərəncamında qalan mənfəətin, sərmayə və əmanətlərin həcmnin azalması ilə nəticələnir ki, bu da təqdim edilən ictimai rifahın artmasına baxmayaraq, bütövlükdə ölkənin iqtisadi artım tempinin azalması ilə nəticələnir. Digər tərəfdən, vergilərin azaldılması nəticəsində mənfəətin, əmanətlərin, investisiyaların və müvafiq olaraq ölkədə iqtisadi artımın olmasına baxmayaraq, ÜDM büdcə vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülən hissəsi azalır və dövlətin ictimai rifahın təqdim edilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu isə son

nəticədə özünü siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi və cəmiyyətdə sosial gərginliyin artması vasitəsi ilə büruzə verəcək [11].

Lakin, burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu prinsiplər universal xarakter daşımır və konkret ölkədə onların əsasında vergilərin artırılıb-azaldılmasının məqsədyönlümlü olması barədə nəticə çıxarmaq olmaz.

Bəs ÜDM hansı hissəsinin təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında qalacağını, hansının isə yenidən bölüşdürüləcəyini necə müəyyən etmək olar?

Kommersiya banklarının fəaliyyətinə vergi təsirinin əsas məsələsi bank fəaliyyətində möhtəkirlik vasitələri deyil, iqtisadiyyatın real sektoruna bank qoyuluşunun istiqamətinin dəyişməsidir (banklararası kreditləşmə, qiymətli kağızlar bazarı, valyuta dəyərliləri). Bunun üçün bir çox bankların ümumi vergi yükünü aşağı endirmək vacibdir ki, həmin bankların müflisləşməsinin vaxtında qabağı alınar və iqtisadiyyatın bank sektorunda ifrat inhisarın qarşısı alınar, eləcə də banklara formal yox, kəsərli vergi güzəştləri verilir.

Müasir iqtisadi mülahizələrə görə vergilərin cəmiyyətin həyatındakı rolunu qiymətləndirmək üçün vergi yükü göstəricisindən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Makro səviyyədə bu göstərici vergi yığımlarının ümumi məbləğinin ümumi daxili məhsula (ÜDM) olan nisbəti kimi müəyyən edilir.

Mikro səviyyədə (ayrıca götürülmüş vergi ödəyicisi səviyyəsində) vergi yükü göstəricisi adətən hesablanmış və ödənilmiş bütün vergilərin ümumi məbləğinin məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satış həcminə (sair satışdan olan pul vəsaitləri də daxil olmaqla) olan nisbəti kimi müəyyən edilir. Bəzən vergi ödənişlərinin tərkibinə büdcədən kənar ödənişlər də daxil edilir. Bundan başqa, büdcəyə ödənişlərin tərkibinə dolayı vergilərin də daxil edilməsinin vacibliyi məsələsi meydana çıxır, çünki bu vergilər son istehlakçının üzərinə qoyulur. Lakin bu məsələ üzrə birmənalı mövqə mümkün deyil, çünki dolayı və hətta birbaşa vergilərin başqasının üzərinə qoyulması məsələsini bazar konyunkturası müəyyən edir. Həmçinin vergi yükü göstəricisində məxrəcin müəyyən olunmasında vahid yanaşma mümkün deyil. Belə ki, bəzi iqtisadçılar tərəfindən vergi yükünün hesablanması üçün satışdan olan pul

vəsaitlərindən başqa, əlavə dəyər və hətta balans mənfəəti göstəricilərindən istifadə edilməsi təklif olunur [18].

Fikrimizcə, vergi yükünün müəyyən edilməsi üçün daha effektiv metod birincidir, yəni vergilərin məbləğinin məhsulların satışının həcminə olan nisbəti. Çünki, müasir şəraitdə balans mənfəətinin həcmi, sahibkarların gəlirlərin gizlədilməsi və real mənfəət məbləğinin azaldılmasında maraqlı olduğu üçün bu göstərici eyni nəticə verə bilməz.

Ona görə vergi yükünün hesablanması üçün tətbiq olunan metoddan asılı olaraq müxtəlif nəticələr almaq olar. Məsələn, əgər büdcəyə ödəmələrin məbləğini xalis gəlirin həcminə aid etsək, onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisələr tərəfindən ödənilən vergilərin məbləği bir çox hallarda onun aldığı gəlirin həcmindən çox olur. Sadəcə olaraq vergi yükü göstəricisi bu qaydasında hesablanarkən, büdcəyə ödənişlərin əhəmiyyətli hissəsinin buraxılan məhsulun maya dəyərinə aid edilməsi nəzərə alınmır.

Bu göstəricilər vergi ödəyicilərinə düşən vergi yükünün müəyyən edilmiş həddən (müəyyən olunmuş səviyyədə vergi sisteminin effektivliyi aşağı düşür və nəticədə büdcə gəlirləri azalır) yuxarı artırılmasının mümkün olmamasını (vergilərin sayının və vergi dərəcələrinin artması, güzəşt və preferensiyaların (üstünlüklərin) ləğv edilməsi əsaslandırmaq üçün istifadə olunur.

Vergi yükü göstəricisindən başqa müasir iqtisad elmi dövlət büdcə gəlirləri ilə vergi dərəcələri və milli istehsal arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etməyə çalışır. Bunu Amerika iqtisadçısı A. Lafferin adını almış əyrinin misalında təsəvvür etmək olar.

Vergi yükü göstəricisində olduğu kimi Laffer əyrisi göstərir ki, vergi dərəcəsi müəyyən həddə qədər artırıldıqda, bu artıma münasibətdə istehsalın həcmi tədricən aşağı düşür. Həmin həddən sonra isə iqtisadi aktivlik aşağı düşür, kapitalın kölgə iqtisadiyyatına yerdəyişməsi baş verir ki, nəticədə büdcə gəlirləri aşağı düşür və vergi bazası azalır [16].

1.3 Müasir vergi münasibətlərində bankların hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri

Digər vergi ödəyiciləri kimi banklar da vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Vergi ödəyiciləri, eləcə də vergi münasibəti iştirakçısı kimi bankların hüquq və vəzifələri Vergi Məcəlləsinin II Fəslində təsbit edilmişdir.

Vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədilə vergi qanunvericiliyi ilə banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatları qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 75-ci maddəsinə müvafiq olaraq bank və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatları borcludurlar [1]:

- yalnız vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi verildiyini təsdiq edən sənədlər verildikdən sonra hüquqi şəxslərə və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərə milli və ya xarici valyutada cari və ya digər hesablar açmağa, bank sənədlərində vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi göstərilmədikdə hesablar üzrə əməliyyatlar aparmamağa;
- hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin öz milli və ya xarici valyutada cari və ya digər hesablarından vergilərin ödənilməsi haqqında ödəmə tapşırıqlarını icra etməyə;
- hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin milli və ya xarici valyutada cari və ya digər hesablarından vəsaitin tutulması üzrə əməliyyatların aparıldığı gün vergi məbləğlərini müvafiq büdcəyə keçirməyə (banka və ya büdcəyə kassa xidməti göstərən digər maliyyə idarəsinə köçürməyə).

Onu da əlavə edək ki, müvəkkil bank vergi orqanı tərəfindən göndərilən bildirişi aldıqdan sonra həmin bildirişdə göstərilən məlumatların vergi orqanına veriləcəyi barədə 5 gün ərzində hüquqi şəxsə və fərdi sahibkara rəsmi məlumat da göndərməlidir.

Bankların məsuliyyətinə gəldikdə isə onlar bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsinə görə banklar ikiqat məsuliyyət daşıyırlar: onlar tərəfindən ödənilməli olan vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinə və həmin bankın

müştəriləri olan təsərrüfat subyektlərinin (fərdi sahibkarların) vergi öhdəliklərinin vaxtında icra edilməsinə görə.

Vergi Məcəlləsinin 60-cı məcəlləsinə əsasən vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə bank və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatlarına aşağıdakı maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir [1].

Mövcud qanunvericilik hüquqi və fiziki şəxslərin bank hesablarının sayına heç bir məhdudiyyət qoymur. Ancaq hesablar vergi orqanları tərəfindən nəzarət üçün şəffaf olmalıdır.

Vergi Məcəlləsinə əsasən hesablanmış və ya yenidən hesablanmış vergilər və faizlər vergi ödəyicisi tərəfindən bildirişdə göstərilən müddətdə ödənilmədiyi halda vergi orqanı vergi ödəyicisinin hesablaşma, valyuta və digər hesablarından vergilər üzrə borcların və faizlərin dövlət büdcəsinə alınması üçün banka və ya digər kredit təşkilatına icra sənədi olan sərəncam verir.

Vergi ödəyicisinin hesablaşma, valyuta və digər hesablarında vəsait olduqda vergi orqanının sərəncamı bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən həmin sərəncamın daxil olduğu gün icra edilir.

Vergi ödəyicisinin hesablaşma, valyuta və digər hesablarında vəsait olmadıqda və ya vergilər üzrə borcların və faizlərin yerinə yetirilməsinə kifayət etmədikdə vergi orqanının sərəncamı bankda və ya digər kredit təşkilatında saxlanılır və vergi ödəyicisinin hesablarına vəsait daxil olduqca icra edilir. Sərəncamın bank və ya digər kredit təşkilatına daxil olduğu gündən 90 gün ərzində borc ödənilmədikdə və borca görə Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq əmlakın siyahıya alınması üçün qərarın verilməsi barədə vergi orqanından banka və ya kredit təşkilatına növbəti 5 bank günü ərzində məlumat daxil olmadıqda sərəncam geri qaytarılır və həmin borca görə sərəncam təkrarən icraya qəbul edilmir [1].

Əmlakın siyahıya alınması üçün qərarın verilməsi barədə vergi orqanından banka və ya digər kredit təşkilatına məlumat daxil olduqda sərəncam vergi ödəyicisinin həmin borca görə vergi öhdəliyi yerinə yetirilənədək qüvvədə qalır. Vergi orqanlarının vergilər üzrə borcların və faizlərin dövlət büdcəsinə alınması

haqqında sərəncamları bank və digər kredit təşkilatı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş ödənişlərin növbəliliyi ardıcılığına uyğun olaraq icra edilir [2].

Vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədilə vergi qanunvericiliyi ilə banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatları qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulub. Belə ki, Vergi Məcəlləsinə əsasən banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları aşağıda göstərilənləri yerinə yetirməyə borcludurlar:

1) yalnız vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi verildiyini təsdiq edən sənədlər verildikdən sonra hüquqi şəxslərə və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərə hesablaşma hesabları, yaxud digər hesablar açmağa, bank sənədlərində vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi göstərilmədikdə hesablar üzrə əməliyyatlar aparmamağa;

2) hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin öz hesablaşma, valyuta və ya digər hesablarından vergilərin ödənilməsi haqqında ödəmə tapşırıqlarını icra etməyə;

3) hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin hesablaşma və ya digər hesablarından vəsaitin tutulması üzrə əməliyyatların aparıldığı gün vergi məbləğlərini müvafiq büdcəyə keçirməyə (banka və ya büdcəyə kassa xidməti göstərən digər maliyyə idarəsinə köçürməyə).

Onu da əlavə edək ki, müvəkkil bank vergi orqanı tərəfindən göndərilən bildirişi aldıqdan sonra həmin bildirişdə göstərilən məlumatların vergi orqanına veriləcəyi barədə 5 gün ərzində hüquqi şəxsə və fərdi sahibkara rəsmi məlumat da göndərməlidir [1].

Vergi ödəyicisinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada gəlirlərinin və xərclərinin uçotunun aparılmaması, mühasibat və hesabat sənədlərinin məhv olunması (itirilməsi) halları aşkar edildikdə, habelə vergi bəyannamələri müəyyən olunmuş müddətdə təqdim edilmədikdə və ya vergi yoxlamasının aparılması zamanı vergi ödəyicisi tərəfindən vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinə sənədlər təqdim edilmədikdə, onlara ərazi və ya binalara (yaşayış binaları(sahələri) istisna olmaqla) daxil olmağa icazə verilmədikdə, vergi ödəyicisinin vergi öhdəliklərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə vergi orqanları müvəkkil banka yazılı bildiriş

göndərməklə həmin bankın xidmət etdiyi hər hansı hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın bank hesabı və əməliyyatları barədə qanunvericiliyə uyğun olaraq məlumat almaq hüququna malikdirlər.

Müvəkkil bank vergi orqanı tərəfindən göndərilən bildirişi aldıqdan sonra həmin bildirişdə göstərilən məlumatların vergi orqanına veriləcəyi barədə 5 gün ərzində hüquqi şəxsə və fərdi sahibkara rəsmi məlumat göndərməlidir(verməlidir). Hüquqi şəxsə və fərdi sahibkara rəsmi məlumat göndərildikdən(verildikdən) sonra 15 gün ərzində bildirişdə göstərilən məlumatların verilməsinə etiraz edilməsi haqqında hüquqi şəxsin və fərdi sahibkarın ərizəsinə məhkəmədə baxılacağı barədə aidiyyəti məhkəmədən məlumat daxil olmadıqda , müvəkkil bank hüquqi şəxsin və fərdi sahibkarın hesabları və ya əməliyyatları barədə məlumatların verilməsinə yol vermir.

Vergi Məcəlləsində həmçinin vergi ödəyicilərinin uçotu ilə bağlı bankların vəzifələri müəyyən edilmişdir. Bankların vergi ödəyicilərinin uçotu ilə bağlı vəzifələri məcəllənin 35-ci maddəsində təsbit olunmuşdur.

Vergi Məcəlləsində həmçinin vergi ödəyicilərinin uçotu ilə bağlı bankların vəzifələri müəyyən edilmişdir. Bankların vergi ödəyicilərinin uçotu ilə bağlı vəzifələri məcəllənin 35-ci maddəsində təsbit olunmuşdur [1].

Dövlət qeydiyyatı vergi orqanları tərəfindən aparılan hüquqi şəxslər, habelə xarici kommersiya hüquqi şəxsinin nümayəndəlik və filialları dövlət qeydiyyatına alınması haqqında ərizə ilə birlikdə və ya qeydiyyata alındıqdan sonra istənilən vaxt, digər vergi ödəyiciləri isə uçota alınması haqqında şəhadətnaməni aldıqdan sonra bank idarəsində hesab açmaq üçün vergi orqanına ərizə verir. Vergi orqanı bu ərizə əsasında vergi ödəyicisinə 2 gündən gec olmayaraq şəhadətnamə-dublikat verir. Vergi ödəyicisinə verilən şəhadətnamə - dublikatların sayı məhdudlaşdırılmır və onların hər biri nömrələnir. Bank hesabının açılması məqsədi ilə şəhadətnamə-dublikat vergi ödəyicisinin büdcəyə vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları üzrə borcu olmadıqda, bu maddədə müəyyən edilmiş müddətdə verilir. Şəhadətnamə-dublikatın alınması üçün vergi ödəyicisi tərəfindən verilən ərizənin və şəhadətnamə-dublikatın forması müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Vergi orqanı bu maddənin birinci abzasında nəzərdə tutulan şəhadətnamə-dublikatı vergi ödəyicisinə verdikdən sonra 1 gün müddətinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi formada məlumatı elektron və (və ya) kağız daşıyıcılar vasitəsilə göndərir.

Banklar hüquqi şəxslərə, onların filial və nümayəndəliklərinə, fərdi sahibkarlara yalnız onlar vergi orqanı tərəfindən verilən şəhadətnamə-dublikatını təqdim etdikdən sonra bank hesabları açılar (qeyri-rezident üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan hesabların açılması halları istisna olmaqla).

Şəhadətnamə-dublikat alındığı tarixdən 10 gün müddətində hesabın açılması üçün istifadə olunmadıqda qüvvədən düşmüş hesab edilir.

Şəhadətnamə-dublikat iki hissədən ibarətdir. Onun bir hissəsi vergi ödəyicisinin hesab açdığı bankda qalır, bildiriş adlanan digər hissəsini isə bank idarəsi müvafiq qeydləri apardıqdan sonra onu vermiş vergi orqanına göndərir.

Vergi orqanı bank idarəsindən bu maddədə göstərilən bildirişi aldıqdan sonra bildirişdə göstərilən məlumatları vergi uçotu məlumatlarına daxil edir və 1 gün müddətinə həmin məlumatları müvafiq icra hakimiyyəti orqanına elektron və (və ya) kağız daşıyıcılar vasitəsilə göndərir.

Şəhadətnamə - dublikatla yalnız onda göstərilmiş bankda (bankın filialında) hesab açmaq olar.

Şəhadətnamə - dublikatın bildiriş hissəsi bank idarəsi tərəfindən 10 gün müddətində qaytarılmadıqda, vergi orqanı bunun səbəblərini vergi ödəyicisi və müvafiq bank idarəsi ilə dəqiqləşdirməlidir. Şəhadətnamə-dublikat 10 gün ərzində istifadə olunmadıqda, vergi ödəyicisinə verilmiş şəhadətnamə-dublikat geri alınır və hesabın açılmaması barədə bankdan alınmış rəsmi məlumata əsasən onun etibarsız olması haqqında vergi ödəyicisinin uçot məlumatlarında müvafiq qeydlər edilir [1].

Banklara və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatlarına aşağıdakı maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir:

1. Vergi orqanı tərəfindən hüquqi şəxsə, fərdi sahibkara, filiala və nümayəndəliyə bu Məcəllənin 35-ci maddəsinə uyğun olaraq vergi orqanı tərəfindən verilən şəhadətnamə-dublikat olmadan bu Məcəlləyə

uyğun olaraq sahibkarlıq fəaliyyətini göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin hesablaşma hesabı və ya digər hesablar açdığına görə – hər açılmış hesab üçün 400 manat məbləğində;

2. Sahibkarlıq fəaliyyətini göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin milli və ya xarici valyutada cari və ya digər hesablarında vəsait olduqda, onun vergilərin ödənilməsinə dair tapşırıqlarını, habelə vergilər üzrə borcların, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının vergi ödəyicisinin hesabından Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmuş ödənişlərin növbəliyinə uyğun tutulması yaxud məcəllə ilə müəyyən edilən həcmdə vəsaitin dondurulması haqqında vergi orqanlarının sərəncamlarını icra etmədiyinə görə növbəliyi pozmaqla aparılan əməliyyatların məbləğlərinin, yaxud məcəllə ilə müəyyən edilən həcmdə pul vəsaitinin dondurulması haqqında vergi orqanlarının sərəncamlarında göstərilən məbləğlərin 50 faizi. Bu zaman tətbiq edilən maliyyə sanksiyasının məbləği həmin ödəmə tapşırıqlarında və ya vergi orqanının sərəncamında göstərilən məbləğin 50 faizindən çox olmamalıdır..

3. Vergi ödəyicisinin valyuta hesabından vəsait mübahisəsiz qaydada tutulduğu halda bank həmin gün Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi rəsmi məzənnə ilə sərəncamda göstərilən məbləğin 105 faizinədək hesabdakı valyuta vəsaitini dondurur. Valyuta vəsaiti vergi ödəyicisi tərəfindən manata konvertasiya edildikdən sonra sərəncam icra olunur;

4. Məcəllənin 76.2-1-ci maddəsinin tələblərini icra etməməyə görə – aparılmış əməliyyatın ümumi məbləğinin 30 faizi miqdarında, bu hesablar üzrə əməliyyat aparılmadıqda isə hər belə hesab üçün 400 manat məbləğində.

Məcəllənin 1.2-ci maddəsində müəyyən edilən hallarda vergi ödəyicisindən banka və ya bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatına müvafiq tapşırıq və ya sərəncam daxil olduğu gündən həmin günlər üçün vergi ödəyicisinə faiz hesablanmır [1].

Vergi ödəyicisinin məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada gəlirlərinin və xərclərinin uçotunun aparılmaması, fəaliyyəti dayandırıldığı zaman bank əməliyyatlarının aparılması, mühasibat və hesabat sənədlərinin məhv olunması (itirilməsi) halları aşkar edildikdə, vergi bəyannamələri müəyyən olunmuş müddətdə təqdim edilmədikdə və ya vergi yoxlamasının aparılması zamanı vergi ödəyicisi tərəfindən vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinə sənədlər təqdim edilmədikdə, onlara əraziyə (yaşayış sahəsi istisna olmaqla) daxil olmağa icazə verilmədikdə, habelə Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı vergi məsələlərinə dair

beynəlxalq müqavilələrin məlumat mübadiləsi haqqında müddəalarına əsasən digər dövlətin aidiyyəti orqanları tərəfindən vergi məqsədləri üçün həmin müqavilənin tətbiq edildiyi şəxsin Azərbaycan Respublikasındakı banklarda olan hesabları və həmin hesablar üzrə əməliyyatlar barədə məlumatların alınması üçün sorğu edildikdə, vergi orqanları kredit təşkilatına və ya bank əməliyyatları aparan şəxsə yazılı bildiriş göndərməklə, həmin bankın xidmət etdiyi vergi ödəyicisinin (şəxsin) bank hesabı və əməliyyatları barədə məlumat almaq hüququna malikdir.

Kredit təşkilatı və ya bank əməliyyatları aparan şəxs müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etdiyi formada məcəllənin 76.1-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş qaydada göndərilən bildirişi aldıqdan sonra həmin bildirişdə göstərilən məlumatların vergi orqanına veriləcəyi barədə 5 iş günü müddətində hesab sahibinə rəsmi məlumat göndərməlidir (verməlidir) və 15 gün müddətində tələb olunan məlumatları vergi orqanına təqdim etməlidir.

Banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında bağlanmış beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, bu dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatları barədə məlumatları müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi hədlərdə və qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı vasitəsilə həmin xarici dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarına təqdim etməlidir.

Müəyyən edilmiş qaydada bank hesabları və ya əməliyyatlar barədə alınmış məlumatlar müvafiq beynəlxalq müqavilənin müddəaları əsasında digər dövlətin aidiyyəti orqanlarına verilə bilər. Digər hallarda bank hesabları və əməliyyatlar barədə alınmış məlumatların digər orqanlara və ya vətəndaşlara verilməsi qadağandır [1].

Vergi məqsədləri üçün bank məlumatlarına daxilolma imkanları üzrə beynəlxalq iqlim sürətlə dəyişir. Dünya birliyi təsdiq edir ki, bank məlumatlarına çıxışın təkmilləşdirilməsi həm kriminal, çirkli pulların yuyulması, həm də vergi cinayətlərinə qarşı mübarizədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Buna baxmayaraq, ölkəmizdə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicisinin müvəkkil bankından məlumatın alınması hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir. Lakin, inkişaf etmiş ölkələrdə belə bir fikir formalaşmaqdadır ki, dövlət maraqları baxımından bank əməliyyatları haqda məlumatın əldə edilməsi yol veriləndir. Vergi orqanları üzərilərinə düşən gəlirlərin artırılması ilə bağlı öhdəliklərini tam şəkildə yerinə yetirə bilməsi üçün bank məlumatlarına birbaşa və dolayı çıxışa malik olmalıdırlar.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində bank və ayrı-ayrı bank fəaliyyətlərini həyata keçirən digər təşkilatlar tərəfindən məlumatların verilməsi mexanizmi göstərilib. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində qeyd olunur ki, bank hesabı və əmanətinin, hesab əməliyyatlarının və müştəri haqqında məlumatların sirrinə bank qərantıya verir. Bank sirri təşkil edən məlumatlar yalnız müştərilərin özlərinə və ya nümayəndələrinə verilə bilər. Dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə isə bu cür məlumatlar yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada verilə bilər.

Bank məlumatının əldə edilməsi mexanizmi nə qədər səmərəli olsa da onun təkmilləşdirilməsi artıq zəruri hala çevrilib. Buna görə, vergi orqanları tərəfindən bu mexanizmin təkmilləşdirilməsi təklif olunur. Təklif olunan dəyişikliklərə əsasən bank məlumatları yalnız cari qanunun yol verdiyi məhdud vəziyyətlərdə deyil, istənilən əsaslı məqsəd üçün əldə oluna bilər. Bununla yanaşı, bank məlumatları yalnız nəzərdə tutulmuş vergi ödəyicisi ilə deyil, əlaqəli tərəflər üçün də əldə oluna bilər və s.

Bu istiqamətdə aparılan işləri daha da təkmilləşdirmək üçün beynəlxalq təcrübədə adekvat strategiyanın hazırlanması təklif olunur. Bank əməliyyatlarının məxfiliyindən istifadə edərək keçmişdə öz gəlirini və maliyyə kapitalını gizlətməyə müvəffəq olmuş vergi ödəyicilərinin öz gəliri haqda məlumat vermələrinə imkan verən könüllü əmələmə strategiyası məhz söhbət açdığımız problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edəcəkdir.

Bu strategiyanın tərkibinə müxtəlif tədbirlər proqramı daxildir.

İlk öncə, ölkədə anonim bank hesablarının açılmasının qadağan olunması təklif olunur. Artıq bu addım bir sıra Avropa dövlətləri (Avstriya, Çexiya Respublikası, Macarıstan və s.) tərəfindən atılmışdır və onun müsbət nəticələrindən istifadə edilir. Belə ki, həmin ölkələr anonim bank hesablarını qadağan etməklə ölkədə qeyri-leqal (eləcə də vergidən yayınan) pul dövriyyəsinin qarşısını almaq istiqamətində uğurlu nailiyyətlər qazanıblar. Digər tərəfdən, həmin ölkələr əvvəllər açılmış anonim bank hesablarının sahiblərindən hesabla bağlı əməliyyat apararkən öz şəxsiyyətlərini belli etməyi tələb edirlər.

Könüllü əmələtmə strategiyasının əsas hissəsini qeyri-leqal maliyyə vəsaitlərinə "vergi amnistiyası"nın elan edilməsidir. Bu təcrübəni İtaliyanın təmsalında izah etmək daha maraqlı olardı:

İtaliya hökuməti 2001-ci il sentyabrın 25-də ofşor kapitalı və İtaliyanın rezident fiziki şəxslərinin malik olduqları aktivlərlə bağlı "vergi amnistiyasına dair qanun" qəbul edib. Vergi amnistiyası proqramında aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. İtaliyanın xaricdəki aktivlərinin vətənə qaytarılması;
2. Vətənə qaytarmadan xaricdəki aktivlər barəsində məlumatın verilməsi.

Vergi amnistiyası proqramında leqallaşdırılmış aktivlərin dəyərinin 2,5 faizi miqdarında ödəmə tələb olunur (və ya 2,5 faiz həcmində ödəməyə alternativ olaraq vergi ödəyicisi ümumi leqallaşdırılmış məbləğin 12 faizinə bərabər xüsusi dövlət istiqrazı imzalaya bilər). Bununla əlaqədar, xüsusi "məxfi bəyannamənin İtaliya bankı və ya digər maliyyə vasitəçisi tərəfindən təqdim olunması tələb olunur.

Onu da qeyd edək ki, vergi amnistiyası proqramı 2001-ci il noyabr ayından 2002-ci ilin may ayının 15-dək davam etmişdir. Bu addım İtaliyaya milyonlarla pulun maliyyə sanksiyasına məruz qalmadan geri qaytarılması ilə nəticələndi. Göründüyü kimi bu addım dolayı yolla vergi ödəyicilərinin xarici ölkənin banklarında olan hesabların aşkarlanmasına imkan verməklə yanaşı büdcəyə vergi daxilolmalarının artımını təmin edir. Və ən əsası ölkənin malik olduğu real kapital ehtiyatlarını qiymətləndirməyə şərait yaratdı [11].

II FƏSİL. BANKLARIN VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Banklarda mənfəət vergisinin hesablanması xüsusiyyətləri

Mənfəət vergisi kommersiya bankları və digər kredit təşkilatlarının ödədikləri əsas vergi növüdür. Mənfəət vergisinin ödəyiciləri kimi maliyyə-kredit təşkilatlarından aşağıdakılar çıxış edirlər:

- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankından lisenziya almış xarici kapitalın iştirak etdiyi banklar da daxil olmaqla müxtəlif növlü kommersiya bankları;
- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankından Azərbaycan Respublikası ərazisində bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün lisenziya almış qeyri-rezident xarici bankların filialları;
- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankından ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün lisenziya almış kredit təşkilatları.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və onun qurumlarının gəlirləri mənfəət vergisindən azaddır.

Mənfəət vergisinin vergitutma obyektı bankların aldığı gəlirlərin çəkilmiş xərclərin məbləği qədər azaldılması yolu ilə müəyyən edilən real mənfəətdən ibarətdir. Vergi ödəyicisinin gəlirlərin əldə edilməsi üçün yönəldilmiş əsaslandırılmış bütün məsrəfləri onun xərcləri kimi uçota alınır. Ona görə qanunvericilikdə vergitutma bazası formalaşarkən nəzərə alınan və alınmayan gəlir və xərclərin siyahısı müəyyən edilmişdir. Digər təşkilatlar kimi banklar onların spesifik bank fəaliyyətinə (bank əməliyyatları və müqavilələrinə) münasibətdə gəlir və xərclərin qəbul (müəyyən) edilməsinin ümumi prinsiplərini tətbiq edirlər. Vergi Məcəlləsinin X Fəslinin 130-136-cı maddələrində gəlir və xərclərin formalaşması qaydası müəyyən edilmişdir [1].

Vergi ödəyicisi vergi tutulan mənfəətinin məbləğini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün gəlir və xərclərinin uçotunu aparmalıdır. O, vergi ili ərzində eyni metodu tətbiq etmək şərtilə vergilərin uçotunu kassa metodu və ya hesablamalar metodu ilə apara bilər.

Məsələn, Qərbi Avropa ölkələrində bütün gəlirlər, o cümlədən hesablanmış, lakin alınmamış və ya vaxtı ötmüş məbləğlər də mənfəət vergisinin vergitutma

bazasına daxil edilir. Rusiya Federasiyasında isə banklar yalnız kassa metodundan istifadə etməklə gəlir və xərclərinin uçotunu apara bilərlər. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən isə vergi ödəyicisi gəlir və xərclərinin uçotu metodunu özü müəyyənləşdirir.

Kassa metodu ilə uçot aparan vergi ödəyicisi gəliri əldə edəndə və ya gəlir onun sərəncamına verildəndə, bu gəliri nəzərə almalı və gəlirdən öz xərclərini yalnız bu xərcləri çəkdiyi zaman çıxmalıdır [1].

Vergi ödəyicisinin nağd pul vəsaitini aldığı, nağdsız ödəmədə isə pul vəsaitinin bankda onun hesabına və ya sərəncamçısı ola biləcəyi hesaba, yaxud göstərilən vəsaiti almaq hüququna malik olacağı hesaba daxil olduğu vaxt gəlirin əldə edildiyi vaxt sayılır.

Vergi ödəyicisi pul vəsaitini ödəyirsə, nağd pul vəsaitinin ödənildiyi, nağdsız ödəmədə isə vergi ödəyicisinin pul vəsaitinin köçürülməsi haqqındakı tapşırığının bank tərəfindən alındığı vaxt xərcin çəkildiyi vaxt sayılır.

Hesablama metodu ilə uçot aparan vergi ödəyicisi gəlir əldə edilməsinin və xərc çəkilməsinin faktiki vaxtından asılı olmayaraq gəlirini və xərcini müvafiq surətdə gəlir almaq hüququnun əldə edildiyi və ya xərcin çəkilməsi barədə öhdəliyin yarandığı vaxt nəzərə alınmalıdır.

Hesablama metodu ilə uçot aparan vergi ödəyicisi müqavilə üzrə iş görürsə və ya xidmət göstərirsə, gəlir onu almaq hüququ müqavilədə nəzərdə tutulan işlərin görülməsinin və ya xidmətlərin göstərilməsinin tam başa çatdığı vaxtda əldə edilmiş sayılır.

Vergi ödəyicisi vergi uçotunun aparılması üçün hesablama metodundan istifadə etdikdə, əqdlə bağlı olan xərclərin çəkilməsi vaxtı aşağıdakı şərtlərin hamısına əməl edildiyi vaxt sayılır:

- vergi ödəyicisi birmənalı olaraq maliyyə öhdəliklərini qəbul edir;
- maliyyə öhdəliklərinin məbləği dəqiq qiymətləndirilir;

- əqddə və ya müqavilədə iştirak edən bütün tərəflər əqd və ya müqavilə üzrə özlərinin bütün öhdəliklərini yerinə yetirmişlər, yaxud müvafiq məbləğlər qeyri-şərtsiz ödənilməlidir.

Mənfəət vergisinin hesablanması üçün vergiyə cəlb edilən dövriyyəyə daxil edilən gəlirlərin tərkibinin xüsusiyyətləri. Mənfəət vergisinin hesablanması üçün vergiyə cəlb olunan dövriyyəyə daxil edilən gəlirlərin tərkibi banklar tərəfindən öz müştərilərinə göstərilən xidmət və əməliyyatların xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Mənfəət vergisinin ödənilməsi üçün vergitutma bazası hesablanarkən bank gəlirlərinin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir [10]:

- ❖ bankın öz adından və öz hesabına pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsindən, kredit və borcların verilməsindən olan faiz gəlirləri;

- ❖ müştərilərə hesablaşma-kassa xidmətləri göstərilməsindən əldə edilən gəlirlər (cari, valyuta, hesablaşma və digər hesabların açılması və bu hesabların aparılması, nağd pul vəsaitlərinin verilməsi, inkassasiya əməliyyatları üzrə gəlirlər və s.);

- ❖ pul vəsaitlərinin, veksellərin, hesablaşma və ödəniş sənədlərinin inkassasiyasından və müştərilərə kassa xidmətindən olan gəlirlər;

- ❖ informasiya, məsləhət, ekspert və digər xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən gəlirlər;

- ❖ fiziki və hüquqi şəxslərdən əvəzsiz qaydada alınmış əsas vəsaitlərin, material və qeyri-material aktivlərinin bazar qiyməti ilə dəyəri (əgər əsas vəsaitlərin və əmlakın hərəkəti bankla onun filialları arasında baş verirsə, yerdəyişmənin məqsədindən asılı olmayaraq onların dəyəri vergi tutulan dövriyyəyə daxil edilmir. Analoji qayda ehtiyat fondundan ssudalar üzrə itkilərin əvəzinin ödənilməsi məqsədilə yönəldilən pul vəsaitlərinə də aiddir);

- ❖ banka məxsus əmlakın təqdim edilməsində əldə edilən gəlirlər;

- ❖ bankın öz işçilərinə güzəştli ssudalar üzrə faiz fərqinin kompensasiya edilməsi (əgər kreditin verilməsi üçün xalis mənfəətdən istifadə olunursa, kompensasiya nəzərə alınmır);

- ❖ xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar zamanı (o cümlədən müştərinin vəsaiti və tapşırığı üzrə valyuta əməliyyatları üzrə) əldə edilmiş komissiyon yığımları (haqları) da daxil olmaqla, nağd və nağdsız formada valyuta əməliyyatlarının aparılmasından olan gəlirlər.

Bankın xarici valyutada əldə etdiyi gəlirlər manatla alınmış digər gəlirlər kimi vergiyə cəlb olunur. Xarici valyutanın alqı-satqısından olan gəlirlər onların alış (satış) qiyməti ilə bu əməliyyatların həyata keçirildiyi tarixə müvafiq valyutanın Mərkəzi Bankın rəsmi məzənnəsi arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bunun üçün xarici valyuta gəlirləri onların alındığı tarixə Mərkəzi Bankın mövcud məzənnəsi üzrə manata çevrilir. Gəlirlərin alındığı gün pul vəsaitlərinin müxbir və ya digər hesaba daxil olduğu an hesab olunur.

Xarici valyuta əməliyyatları üzrə gəlirlərə aşağıdakılar daxildir:

- xarici valyutada olan kredit resursları üzrə hesablanmış və alınmış məbləğlər;
- köçürmə, inkassa, akkreditiv və xarici valyutada olan digər bank əməliyyatlarının (o cümlədən müxbir münasibətlərinin həyata keçirilməsinə görə xidmətlər) aparılmasına görə alınan komissiya və digər ödənişlər;
- xarici valyutada müştərilərə valyuta (cari) və suda hesablarının açılması və aparılmasına görə ödənişlər;
- müştərilərin hesabına və onların tapşırığı ilə valyuta alqı-satqısı ilə əlaqədar komissiya haqları da daxil olmaqla, xarici valyuta və valyuta qiymətliləri ilə əlaqədar bank əməliyyatlarının aparılmasından olan gəlirlər;
- ixrac saziş pasportlarının tərtib edilməsinə görə ödəniş də daxil olmaqla, valyuta nəzarətçisi funksiyasının yerinə yetirilməsinə görə ödəniş;
- xarici valyuta ilə təcili sövdələşmələr (o cümlədən valyuta risklərinin sığortalanması qaydasında) üzrə alınmış gəlirlər;
- kupyurların əsilliyinin ekspertizası, banknotların dəyişdirilməsi də daxil olmaqla, xarici valyuta üzrə əhaliyə göstərilən xidmətlərə görə daxil olan ödənişlər.
- qiymətli metal və daşların alqı-satqısı əməliyyatları üzrə onların satış qiymətləri və uçot dəyərləri arasındakı fərq şəklində əldə edilən gəlirlər;
- xarici valyuta və qiymətli metalların yenidən qiymətləndirilməsindən olan müsbət fərq;
- pul formasında üçüncü şəxsə görə bank zəmanəti, öhdəliyi və cavabdehli verilməsi üzrə əməliyyatlardan olan gəlirlər;
- tələb etmək hüququnun (o cümlədən əvvəllər alınmış) dayandığı və ya satışı zamanı alınmış vəsaitlərin məbləğinin həmin hüququn uçot dəyərindən artıq olan hissəsi şəklində müsbət fərq;
- müştərilərə depozitar xidmətlərin göstərilməsindən olan gəlirlər;

- sənəd və qiymətlilərin saxlanması üçün xüsusi avadanlıq və seyflərlə təchiz olunmuş binaların icarəyə verilməsindən olan gəlirlər;
- pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların, digər qiymətlilərin və bank sənədlərinin daşınmasına görə ödənişlər (inkasasiya xidmətindən başqa);
- qiymətli metal və daşların daşınması və saxlanılmasına görə ödənişlər;
- valyuta nəzarət agentləri kimi funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə bankın idxalatçı və ixracatçılardan aldığı ödənişlər;
- kolleksiya sikkələrinin alqı-satqısı əməliyyatları üzrə alış və satış qiymətləri arasındakı fərq şəklində alınan gəlirlər;
- silinməsindən olan zərəri əvvəllər xərclərin tərkibində uçota alınmış, yaxud əvvəllər edilmiş ayırmalar hesabına yaradılmış ehtiyatlar hesabına silinmiş və vergi bazasını azaltmış geri qaytarılmış kredit (suda) məbləğləri;
- hüquqi və fiziki şəxslərdən aldığı qiymətli metal külçələrinin standartları uyğunluğu üzərində nəzarət edilməsi üzrə göstərilmiş xidmətlərə görə kənar təşkilatlarla bankın tərəfindən edilmiş ödənişlərin kompensasiyası kimi alınmış vəsaitlər;
- zəmanət, forfeyt, faktoring əməliyyatlarının aparılmasına görə ödənişlər;
- bank fəaliyyəti ilə bağlı digər gəlirlər.

Qiymətli metal və daşların alqı-satqısı üzrə əməliyyatların yenidən qiymətləndirilməsi zamanı həmin qiymətlilərin satış qiyməti və uçot dəyərləri arasındakı müsbət fərq həmçinin bank gəlirlərinin tərkibinə daxil edilir. Bundan əlavə, məcəllədə bank ehtiyatlarının formalaşmasına yönəldilmiş xərclərin qəbul edilməsi tarixinə gəlirlərin alındığı əməliyyatlar üzrə ödənilməmiş debitor borclarının məbləği qədər vergi bazasının korrektə olunması qaydasını müəyyən edən normaların uçotu xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur. Bankın nizamnamə kapitalının ödənişi kimi daxil olmuş xarici valyuta vəsaitlərinin yenidən qiymətləndirilməsindən olan məbləğlər gəlirlərin tərkibinə daxil edilmir [6].

Vergitutulan dövriyyəyə həmçinin «qeyri-real» adlanan gəlirlər də daxil edilir. Xarici valyuta əməliyyatlarına münasibətdə bu cür gəlirlərə həm aşağı dərəcələrlə bankın işçilərinə xarici valyutada verilmiş ssudalarla əlaqədar ehtimal, həm də bütün kənar alıcılar üçün satıldığı günə müəyyən edilmiş məzənnədən daha aşağı məzənnə üzrə bank işçilərinə xarici valyutanın satışı zamanı ödənilən fərq aid edilir. Əgər

xarici valyuta bankın mənfəəti hesabına alınbsa, onda fərqin ödənilməsi hesablanılmır və mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazasına daxil edilmir.

Beləliklə, bankların gəlirlərinin əsas xüsusiyyəti digər vergi ödəyicilərindən fərqli olaraq bu kredit müəssisələrində satışdankənar gəlirlərin xüsusi çəkisinin aşağı olmasıdır. Bu onların spesifik xidmətlərinin həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Bankların mənfəətinin vergiyə cəlb edilməsi zamanı nəzərə alınan xərclərin xüsusiyyətləri. Vergiyə cəlb edilməli olan bütün gəlirlər müəyyənləşdirildikdən sonra onların məbləği vergitutma bazasının hesablanması zamanı nəzərə alınmalı olan xərclərin həcmi qədər azaldılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergitutma məqsədləri üçün heç də bütün xərclər tam həcmdə nəzərə alınmır.

Bank xərclərinin siyahısı olduqca genişdir. Onlara xüsusilə aşağıdakılar aiddir:

- bank tərəfindən büdcəyə ödənilməli olan əmlak vergisi, torpaq vergisi yol vergisi və qanunvericiliyə müvafiq olaraq məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinə, yaxud xərclərə aid edilən digər vergi və ödənişlərin məbləği;
- Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna sığorta ayırmaları, Pensiya Fonduna ayırmalar, Məcburi tibbi sığorta fonduna ayırmalar;
- hesablaşma (depozit) hesablara və əmanətlərə, həmçinin bankın öz borc öhdəlikləri üzrə buraxdığı qiymətli kağızlara görə ödənilmiş faizlər.

Vətəndaşların əmanətlərinə hesablanmış, lakin hər hansı səbəbdən hələ ödənilməmiş faizlər yalnız onların şəxsi hesablarına köçürüldükdən və müvafiq mühasibat müxabirləşməsi aparıldıqdan sonra bankın xərclərinin tərkibinə daxil edilir.

Bank kreditlərinə, daha doğrusu banklararası kreditlərə, overdraftlara görə ödənilən faizlər tam həcmdə bankın xərclərinin tərkibinə daxil edilir.

Ödənilmiş faizlərin xərclərin tərkibinə daxil edilməsinin əsas şərti kreditin məqsədli təyinatına əməl edilməsidir. Məsələn, cari fəaliyyətlə bağlı olmayan (torpaq sahəsinin alınması, kapital xarakterli işlərin görülməsi) ssudalar üzrə ödənilmiş faizlər mənfəət vergisinin vergitutma bazasını azaltmır.

Müddəti uzadılmış kreditlər üzrə bank tərəfindən ödənilən faizlər istisna olmaqla, vaxtı ötmüş kreditlərə görə faizlər mənfəət vergisinin vergitutma bazasına daxil edilir.

Eyni zamanda aşağıdakılar vergitutulan gəlirlərdən çıxılır:

- qanunvericiliyə uyğun olaraq bank əmlakı və ayrı-ayrı bank işçisi kateqoriyalarının icbari sığortalanması üzrə ödənişlər;
- işçilərin əmək haqlarının ödənilməsi, inkassasiya xidmətləri ilə bağlı olan xərclər;
- amortizasiya olunan aktivlər üzrə amortizasiya ayırmaları.
- bank əmanəti (depoziti), hüquqi və fiziki şəxslərdən (müxbir banklar da daxil olmaqla) cəlb edilmiş digər pul vəsaitləri üzrə faizlər;
- şəxsi borc öhdəlikləri (istiqrazlar, depozit və ya əmanət sertifikatları, veksellər, borclar) üzrə faizlər;
- overdraftlar da daxil olmaqla, banklararası kreditlər üzrə faizlər;
- Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada xərac yolu ilə əldə edilmişlər kreditlər üzrə faizlər;
- qiymətli metallarla borc və əmanətlər (depozitlər) üzrə faizlər;
- ssudalar üzrə mümkün olan biləcək itkilərə görə yaradılmış ehtiyatlara ayırmaların məbləği;
- bank fəaliyyəti ilə bağlı digər xərclər.

Valyuta əməliyyatları üzrə xərclərə aiddir:

- xarici valyutada olan tələb olunan və depozit əmanətləri üzrə hesablanmış və ödənilmiş məbləğlər;
- bankın borc öhdəlikləri (istiqrazlar, depozitlər, əmanət sertifikatları) üzrə hesablanmış və ödənilmiş faizlər, eləcə də yerləşdirilmiş borc öhdəlikləri üzrə diskont məbləğləri;
- xarici valyutanın alqı-satqısına görə ödənilmiş komissiya haqları;
- köçürmə, akkreditiv və digər bank əməliyyatlarına, eləcə də müxbir münasibətlərinin həyata keçirilməsinə görə ödənilmiş komissiya və digər ödənişlər;

Kredit təşkilatlarının nizamnamə kapitalına ödənişlər kimi daxil olmuş xarici valyutada olan pul vəsaitlərinin yenidən qiymətləndirilməsindən olan mənfəət fərq xərclərinin tərkibinə daxil edilmir.

Valyuta əməliyyatlarının mühasibat uçotunun əsas xüsusiyyəti Mərkəzi bankın müəyyən etdiyi rəsmi məzənnəyə müvafiq olaraq balansın valyuta maddələrinin ardıcıl olaraq yenidən qiymətləndirilməsidir. Yenidən qiymətləndirmə kommersiya banklarında hər gün aparılır.

Əgər valyuta üzrə xərclər əməliyyatların aparıldığı günə məsrəflərin tərkibinə daxil edilibsə, onda sonradan yenidən qiymətləndirilmir.

Banklar və bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları qanunvericiliyə müvafiq qaydada aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondlarının yaradılmasına aid edilən məbləğləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada gəlirdən çıxmaq hüququna malikdirlər.

Ssudalar üzrə (o cümlədən xarici valyutada verilmiş) mümkün ola biləcək itkilər üçün yaradılmış ehtiyatlara ayırmaların məbləği satışdankənar xərclərin tərkibinə daxil edilir. Ehtiyatın yaradılması qaydası Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir.

Öz işçisinin xeyrinə əmlakın zərərdən sığortalanması, habelə xarici sığorta təşkilatları ilə bağlanmış həyat sığortası müqavilələri üzrə sığorta haqları istisna olmaqla, bankların ödədiyi sığorta haqları gəlirdən çıxılır.

Bankların gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı olan reklam xərcləri, marketinq xərcləri heç bir məhdudiyyət qoyulmadan gəlirdən çıxılır.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən bəzi gəlir və xərclər bilavasitə bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə aid edilir. Bu gəlir və xərc növləri mənfəət vergisinin vergitutma bazası hesablanarkən nəzərə alınmır və yalnız həmin hesabat dövründə bank fəaliyyətinin gəlir və ya zərərlə işləməsinin müəyyənləşdirilməsi zamanı nəzərə alınır.

Bu cür gəlirlərə səhm, istiqraz və banka məxsus Azərbaycan Respublikasında buraxılmış digər qiymətli kağızlar üzrə alınmış dividend və faizlər, eləcə də digər bank, müəssisə və təşkilatlarda iştirak payından alınan gəlirlər aid edilir.

Bilavasitə bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə aid edilən xərc və itkilərə aşağıdakılar aiddir:

- qanunvericiliyə uyğun olaraq maliyyə nəticələrinə aid edilən yerli vergi və yığımlar;
- müqavilə şərtlərini pozulmasına görə bank tərəfindən ödənilən cərimə, peniya, dəbbə pulu və digər sanksiyalar (mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq büdcəyə ödənilən sanksiya və cərimələr istisna olmaqla), eləcə də bank tərəfində müştərilərə vurulmuş zərərin ödənilməsi üzrə xərclər;

- ssudalar üzrə mümkün ola biləcək itkilərə görə yaradılmış ehtiyatlar hesabına kompensasiya olunmayan fərdi borc alanların iddia müddəti keçmiş debitor və tutulması real olmayan digər borcların silinməsindən olan itkilər;
- cari hesabat ilində aşkar edilmiş keçmiş illərin əməliyyatları üzrə itkilər;
- təbii fəlakət və qəzaların qarşısının alınması və ya nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı məsrəflər də daxil olmaqla, təbii fəlakət, yanğın, qəza və digər fəvqəladə hallardan olan kompensasiya olunmayan itkilər;
- açıq valyuta mövqeləri üzrə realizə edilməmiş mənfi məzənnə fərqləri də daxil olmaqla, bankın xarici valyuta əməliyyatları üzrə mənfi məzənnə fərqləri;
- saxta avizolar üzrə bankın itkiləri;
- bank fəaliyyəti ilə bağlı məhkəmə və arbitraj xərcləri;
- məhkəmənin qərarına əsasən günahkarları müəyyən olunmayan aşağıdakıların oğurlanmasından olan zərərər:

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq banklar bəzi xərcləri onlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin maya dəyərinə daxil etmirlər. Bu qəbildən olan xərclərin ödənişi mənfəət vergisi ödənildikdən sonra onların sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına həyata keçirilir. Bu cür xərc qruplarının müəyyən edilməsi ondan irəli gəlir ki, banklar həmin xərcləri göstərilən xidmətlərin maya dəyərinə daxil etməklə vergitutma bazasını azaltmış olurlar [6].

Xalis mənfəət hesabına həyata keçirilən xərclərin siyahısı olduqca genişdir, xüsusilə onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

☀ kapital xarakterli məsrəflər (o cümlədən yeni obyektlərin tikilməsinə, istismarda olan əsas vəsaitlərin modernizə edilməsi, genişləndirilməsi, yenidən qurulması və yeniləşdirilməsinə, bank tərəfindən müxtəlif avadanlıq və digər əsas vəsaitlərin alınmasına çəkilən);

☀ qeyri-istehsal sferası obyektlərinin (mənzil-kommunal təsərrüfatı, tədris mərkəzləri, uşaq, məktəbəqədər, tibb, sağlamlıq müəssisələri) saxlanmasına çəkilən xərclər (o cümlədən həmin obyektlərin).

Bankların aşağıdakı xərclərinin də gəlirdən çıxılmasına yol verilmir:

🚧 əsas vəsaitlərin alınmasına və qurulmasına çəkilən xərclər və kapital xarakterli digər xərclər (bu xərclərə əsas vəsaitlərin alınması, gətirilməsi, tikilməsi, quraşdırılması üçün çəkilən xərclər, habelə bankın gəlirdən çıxmaq hüququna malik olduğu xərclər istisna edilməklə, aktivlərin dəyərini artıran digər xərclər daxil edilir);

- ✚ qeyri-kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olan xərclər;
- ✚ əyləncə və yemək xərcləri, habelə işçilərin mənzil və digər sosial xarakterli xərcləri;
- ✚ faktiki ezamiyyə xərclərinin qanunvericiliyə müvafiq qaydada müəyyən olunmuş normadan artıq olan hissəsi.

Bankın gəlirdən çıxılmasına yol verilən xərclərinin gəlirdən artıq olan hissəsi üç ilədək davam edən sonrakı dövrə keçirilir və illər üzrə məhdudiyyət qoyulmadan həmin illərin mənfəəti hesabına kompensasiya edilir.

Hal-hazırda bank və digər kredit təşkilatların mənfəəti digər vergi ödəyiciləri kimi 20% dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur.

Mənfəət vergisinin məbləği mühasibat uçotu və hesabatının məlumatlarına əsasən bank tərəfindən müstəqil müəyyən edilir.

Mənfəət vergisi üçün vergi dövrü təqvim ilidir.

Mənfəət vergisi üçün hesabat dövrü təqvim ili olmasına baxmayaraq Vergi Məcəlləsində vergi ödəyiciləri tərəfindən hər rüb üçün cari (avans) vergi ödəmələrinin aparılması nəzərdə tutulmuşdu. Cari vergi ödəmələri təqvim ili üçün vergi ödəyicisindən tutulan vergi məbləğinə aid edilir. Avans vergi ödəmələri iki üsulla hesablanır.

Birinci üsula əsasən hüquqi şəxslər vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq rüb qurtardıqdan sonra 15 gündən gec olmayaraq dövlət büdcəsinə cari vergi ödəmələri köçürməlidirlər. Vergi Məcəlləsinə əsasən avans (cari) vergi ödəmələrinin məbləği əvvəlki hesabat ilində ödənilmiş vergi məbləğinin 25 faizini təşkil edir.

İkinci metodun tətbiqi zamanı, müəssisələr avans vergi ödəmələrinin məbləğini özünün cari hesabat rübündə əldə etdiyi faktiki gəlirinin (gəlirdən çıxılan xərclər nəzərə alınmadan) həcmi verginin keçən ilin ümumi gəlirindəki xüsusi çəkisini göstərən əmsala vurmaqla müəyyən edirlər [1].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vergi ödəyicisi hesabat ili ərzində cari vergi ödəmələrinin məbləğini müəyyənləşdirmək üçün yuxarıda göstərilən iki mümkün metoddan yalnız birini seçməli və hər il aprel ayının 15-dək bu barədə uçota alındığı

vergi orqanına məlumat verməlidir. Vergi ödəyicisi ikinci metodu tətbiq etdiyi halda, hər rüb başa çatdıqdan sonra 15 gün ərzində əldə etdiyi mənfəətdən (gəlirdən) hesablanmış cari vergi məbləği barədə vergi orqanına arayış təqdim etməlidir. Əks halda vergi orqanı birinci metodu tətbiq etməklə vergini özü hesablayır. Vergi ödəyicisi cari vergi ödəmələrinin məbləğini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq etdiyi metod barədə məlumat vermədiyi hallarda, həmçinin vergi orqanları birinci metodu tətbiq edirlər.

2.2. Banklarda əlavə dəyər vergisinin hesablanması xüsusiyyətləri

“Banklar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”nda icazə verilmiş fəaliyyət növləri istisna olmaqla, heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla, tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi bunlarda iştirak edə bilməz [5].

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində aksizli malların istehsalı və ya idxalı ilə məşğul olan bütün müəssisələr və fiziki şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda bilavasitə özü və ya podratçı vasitəsilə aksizli malları istehsal edən və istehsal etdiyi yerdə vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan Azərbaycan Respublikasının rezidentləri aksiz vergisinin ödəyiciləridir [1].

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, banklar öz xidməti istifadələri üçün minik avtomobillərinin idxalı istisna olmaqla aksiz vergisinin ödəyicisi deyillər. Deməli dolayısı vergilərdən onlar yalnız əlavə dəyər vergisinin ödəyicisi ola bilərlər.

Mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən vergiyə cəlb edilən dövriyyə və əməliyyatlar həyata keçirən kommersiya bankları və kredit təşkilatları əlavə dəyər vergisinin ödəyiciləridir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən və ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi 200.000 manatdan artıq olan şəxslər (sənişin və yük daşımalarını həyata keçirən şəxslər istisna olmaqla) Vergi Məcəlləsinin 157.3.1-ci maddəsində göstərilən tarixdən 10 gün ərzində ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda dair ərizə verməyə borcludur.

Qeyri-rezidentin mallar göndərməsi, işlər görməsi və xidmətlər göstərməsi vergi tutulan əməliyyatların ümumi dəyəri müəyyən edilərkən yalnız o zaman nəzərə alınır ki, onlar Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəlik vasitəsilə həyata keçirilmiş olsun.

Bir əqd və ya müqavilə üzrə əməliyyatın ümumi dəyəri 200.000 manatdan artıq olduqda, bu əməliyyat ƏDV tutulan əməliyyat sayılır və həmin əməliyyatı həyata keçirən şəxs bu əməliyyatın aparıldığı günədək ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda dair ərizə verməyə borcludur.

Qeydiyyatdan keçməli olmayan sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən şəxs vergi orqanına ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyat haqqında könüllü ərizə verə bilər.

Banklar yuxarıda göstərilənlər istisna olmaqla digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş vergiyə cəlb edilən fəaliyyət növlərini də həyata keçirə bilərlər.

Müəyyən ödəniş müqabilində öz xidmətlərini təklif edən banklarda onun səlahiyyətli idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş tarifləri göstərilməklə pullu bank xidmətlərinin siyahısı olur. Bunlara Vergi Məcəlləsinin əlavə dəyər vergisi ilə bağlı müddəalarını tətbiq edərkən əməliyyatın məzmunu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə əlavə dəyər vergisi məqsədləri üçün vergitutma bazasının müəyyən edilməsi xüsusiyyətlərini araşdıraraq. Belə əməliyyatlar kredit əməliyyatları, hesablaşma-kassa xidmətləri, zəmanət əməliyyatları, agent əməliyyatları, xarici valyuta ilə əməliyyatlar, konvertasiya əməliyyatları, qiymətli metallarla əməliyyatlar və digər əməliyyatlardır.

Vergiyə cəlb olunmayan əməliyyatlar aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Təşkilatların və fiziki şəxslərin pul vəsaitlərinin əmanət kimi cəlb edilməsi:

- təşkilat və fiziki şəxslərin milli və xarici valyutada olan pul vəsaitlərinin əmanət kimi cəlb edilməsi (müəyyən müddətə və tələb olunanadək);

- cəlb edilmiş pul vəsaitlərinin hesablaşma (cari), depozit və əmanətlər üzrə hesablara daxil edilməsi (üçüncü şəxslər tərəfindən pul vəsaitlərinin ödənilməsi, o cümlədən əmanətçinin hesabına əmək haqqı və təqaüdlər, əmanətlər də daxil olmaqla);

- əmanətin mövcudluğunu təsdiq edən sənədlərin rəsmiləşdirilməsi və əmanətçilərə verilməsi.

2. Bankın adından və onun hesabına təşkilat və fiziki şəxslərin cəlb edilmiş pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi:

- müştərilərlə aparılan kredit əməliyyatları (ssuda hesabının açılması və aparılması, kreditin ödəniş müddətinin uzadılması da daxil olmaqla);
- banklararası kreditlərin təqdim edilməsi üzrə əməliyyatlar;
- digər banklarda yerləşdirilən depozitlər.

3. Aşağıdakılar da daxil olmaqla, hüquqi və fiziki şəxslərin bank hesablarının (o cümlədən valyuta) açılması və aparılması:

- ❖ bank hesablarının açılması və aparılması ilə bağlı sənədlərin rəsmiləşdirilməsi (hesablara vəsaitlərin daxil edilməsi və silinməsi; hesablardakı vəsaitlər üzrə faizlərin hesablanması);
- ❖ hesablar üzrə bank çıxarışlarının verilməsi;
- ❖ hesablardan surətlərin (dublikatların) çıxarılması;
- ❖ hesablarda vəsaitlərin olması haqqında arayış və hesabların aparılması üzrə digər sənədlərin verilməsi;
- ❖ hesabların yenidən rəsmiləşdirilməsi;
- ❖ müştərilərin hesabları üzrə pul vəsaitlərinin müəyyənləşdirilməsi (axtarılması);
- ❖ müştərilərin xahişi ilə məbləğlərin köçürülməsi haqqında sorğuların göndərilməsi; köçürmələrin şərtlərinin dəyişdirilməsi, ləğv edilməsi və geri qaytarılması; əmanətlərin digər banklara köçürülməsi.

4. Hüquqi və fiziki şəxslərin tapşırığı ilə hesablaşmaların həyata keçirilməsi (o cümlədən onların müxbir banklarının) (akkreditivlərin açılması, avizo qoyma, təsdiq etmə, sənədlərin yoxlanması, ödənişlərin aparılması):

- inkassa əməliyyatları (aksept və ya ödənişə qarşı sənədin verilməsi; aksept və ya ödəniş üçün sənədlərin qəbulu, yoxlanması və ya göndərilməsi; inkasasiya qoyulmuş, lakin müştəri tərəfindən ödənilməmiş sənədlərin yenidən göndərilməsi, yaxud müxbir banka geri qaytarılması; inkassa tapşırığının şərtlərinin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi; inkassa sənədlərinin yoxlanması və yenidən göndərilməsi);

- köçürmə və kliring (dövlətlər arasında qeyri-nağd hesablaşma) əməliyyatları.

5. Ödəniş tapşırıqları, çeklər, akkreditivlər, plastik kartlarla və nağd hesablaşmalar; elektron rabitə sistemi üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi:

- sənədləşdirilmiş əməliyyatların aparılması;

- ticarət, kommunal, məişət və digər təşkilatlarla fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə hesablarla nağdsız hesablaşmaların aparılması;

- banklararası hesablaşmalar (bank kartlarından istifadə etməklə emitentlə ekvayer arasında hesablaşmalar da daxil olmaqla), eləcə də bank kartlarından istifadə etməklə hüquqi və fiziki şəxslərin tapşırığı ilə hesablaşmalar (emitentlə müştəri, ekvayer və bank kartını saxlayan, ekvayer və ticarət təşkilatı arasında hesablaşmalar da daxil olmaqla);

- hesablaşma-ödəniş sənədlərinin əldə və tətbiq edilməsi üzrə bank xərclərin müştərilərdən alınması şərti ilə həmin sənədlərin (çek kitabçaları, plastik kartlar, əmanət kitabçaları və s.) verilməsi (yeniləşdirilməsi, əvəz edilməsi). Müştərilərdən bank xərclərindən artıq ödəniş tutulduğu hallarda, həmin məbləğ vergiyə cəlb olunur. hesablaşma-ödəniş sənədlərinin əldə və tətbiq edilməsi üzrə faktiki bank xərclərini müəyyən etmək mümkün olmadıqda, müştəridən tutulmuş bütün məbləğ vergiyə cəlb edilir.

6. Hüquqi və fiziki şəxslərə göstərilən kassa xidmətləri:

- vətəndaşlardan kommunal xidmətlərin, müxtəlif cərimələrin, vergilərin, rüsumların və digər ödənişlərin qəbulu (onların köçürüldüyü müəssisənin-təşkilatın hesabında pul vəsaitlərinin olub-olmamasından asılı olmayaraq);
- nağd pul vəsaitlərinin verilməsi, yenidən hesablanması, əsilliliyinin yoxlanması (ekspertiza aktının verilməsi şərti ilə), qablaşdırılması;
- kassa sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi;
- nağd pul və xarici valyutanın xırdalanması;
- ödəniş qabiliyyəti olmayan banknotların dəyişdirilməsi (ödəniş qabiliyyəti olmayan xarici dövlətin pul nişanlarının həmin dövlətin ödəniş qabiliyyətli pul nişanları ilə əvəz edilməsi də daxil olmaqla);
- bir dövlətin xarici valyutasının digər dövlətin xarici valyutası ilə dəyişdirilməsi.

7. Nağd və qeyri-nağd formada xarici valyutanın alqı-satqısı (xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə vasitəçilik əməliyyatları üzrə xidmətlər də daxil olmaqla). Bu zaman müştərinin tapşırığı və onun hesabına forvard və fyuçers müqavilələri üzrə valyutanın alqı-satqısı ümumi müəyyən edilmiş qaydada vergiyə cəlb olunur.

8. Qiymətli metallarla (daşlarla) əməliyyatların həyata keçirilməsi.

9. Bank zəmanətinin verilməsi.

10. Bank hesabı açmadan fiziki şəxslərin tapşırığı ilə pul vəsaitlərinin köçürülməsi (poçt köçürmələri istisna olmaqla).

11. Müştərinin hesabı üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar poçt-teleqraf xidmətlərinə çəkilmiş bank xərclərinin müştərilər tərəfindən ödənilməsi. Bank xərclərinin faktiki məbləğindən çox olan hissəsi vergiyə cəlb olunur.

12. Pul formasında öhdəliklərin icra edilməsini nəzərdə tutan üçüncü şəxsin əvəzinə zəmanət verilməsi.

13. “Bank-müştəri” sisteminin qurulması və istismarı ilə əlaqədar xidmətlərin göstərilməsi (proqram təminatı və həmin sistemin xidmətedici heyətinin öyrədilməsi).

14. Öz adından və öz hesabına ölkə ərazisində qiymətli kağız və təcili sövdələşmə alətlərinin (forvart, fyuçers, opsiyon müqavilələri də daxil olmaqla) satışı (verilməsi).

Təcili sövdələşmə alətlərinin satışı zamanı aşağıdakılar vergidən azad edilir:

- təcili sövdələşmə alətlərinin razılaşdırılmış qiymətləri ilə gətirilmə gününə təcili sövdələşmə alətlərinin predmeti olan baza aktivinin qiyməti arasındakı fərq şəklində təcili sövdələşmə alətləri üzrə ödənilmiş məbləğlər;
- təcili sövdələşmə alətlərinin icra olunduğu günə qədər onlar üzrə ödənilmiş məbləğlər;
- opsiyon satıcısının aldığı məbləğ (mükafat).

15. Milli və xarici valyutada olan qiymətli metallardan olan sikkələrin (kolleksiya sikkələri istisna olmaqla) satışı (verilməsi).

16. Xeyriyyə fəaliyyəti çərçivəsində ölkə ərazisində əvəzsiz xidmətlərin göstərilməsi (aksizsiz mallar istisna olmaqla, əmlakın verilməsi).

17. Bankın öz gücü ilə işlənib hazırlanmış və bank məqsədləri üçün istifadə olunan proqram təminatlarının balansə alınması.

Beləliklə bankların həyata keçirdikləri vergitutulan əməliyyatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) maliyyə müşaviri, maliyyə agentləri və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi;
- 2) kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi;
- 3) sənədləri və qiymətliyələri, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq);

4) qiymətlilərin, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkassasiya edilməsi və göndərilməsi.

ƏDV vergitutma bazası göstərilən xidmətlərin (əmlak satışının) xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla vergitutma obyektinə olan bank gəlirləridir.

Vergitutma bazası müəyyən edilərkən göstərilən xidmətlərin (satılmış əmlakın) ödənişi kimi pul və natural formada (qiymətli kağızlarla ödənişlər də daxil olmaqla) alınmış bütün gəlirlər nəzərə alınır.

Bankın xarici valyuta gəlirləri vergi bəyannaməsində Mərkəzi Bankın xidmətlərin göstərildiyi (əmlakın satıldığı) tarixə müəyyən etdiyi müvafiq rəsmi məzənnə üzrə manata çevrilərək vergi bazasına daxil edilərək göstərilir.

Banklar tərəfindən xidmətlər göstərilərkən vergitutma bazası bu xidmətlərin komissiya mükafatlandırma tarifi müəyyən etdiyi tariflərə və ayrıca müqavilələrin (kontraktların) müəyyən etdiyi qiymətlərə (ƏDV xaric) əsasən hesablanmış dəyəri kimi müəyyən edilir.

Maldəyişmə (barter) əməliyyatları üzrə xidmətlər göstərilərkən (əmlak satılarkən), əvəzsiz olaraq xidmətlər göstərilərkən (əmlak satılarkən), bank tərəfindən girovla təmin olunmuş öhdəlik icra edilmədikdə, girov predmetinə görə mülkiyyət hüququnun girov saxlayana keçərkən, vergitutma bazası həmin xidmətlərin müqavilə tərəflərinin müəyyən etdiyi qiymətlərə (ƏDV xaric) əsasən hesablanmış dəyəri kimi müəyyənləşdirilir.

Ödənilmiş ƏDV məbləğinin daxil edildiyi dəyəri üzrə uçota alınan əmlak satılarkən, vergitutma bazası satılmış əmlakın müqavilə tərəflərinin müəyyən etdiyi qiymətlər (ƏDV və aksizlər (aksizli mallar üçün) nəzərə alınmaqla) və onların satış dəyərləri (yenidən qiymətləndirmə də nəzərə alınmaqla qalıq dəyərləri) arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Tapşırıq, komissiya, yaxud agent müqavilələri üzrə digər şəxsin maraqları üçün bank fəaliyyəti göstərildikdə, vergitutma bazası bankın mükafatlandırma şəklində aldığı gəlir məbləği kimi müəyyən edilir.

Bankın müqavilənin icra edilməsi üçün komitentdən (prinsipialdan) komisioner (agent) kimi aldığı məbləğlər (bankın aldığı komision məbləğləri məbləğlər istisna olmaqla) vergitutma bazasına daxil edilmir.

Valyuta əməliyyatları. Əgər bank öz hesabına müştəridən valyuta alırsa və ya öz valyutasını müştəriyə satırsa, onda bu əməliyyat xarici valyutanın alqı-satqısı kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, əgər sövdələşmə bankın müəyyən etdiyi məzənnə üzrə xarici valyutanın alqı-satqısı kimi rəsmiləşdirilmişdirsə, onda kredit təşkilatının məzənnə fərqi şəklində aldığı gəlir ƏDV cəlb olunur.

Lakin belə əməliyyatların müştərinin tapşırığı və vəsaiti hesabına, yəni tapşırıq müqaviləsi əsasında həyata keçirildikdə, bu vasitəçilik əməliyyatları kimi qiymətləndirilir. Bu halda komision haqları hesablama dərəcəsi üzrə ƏDV cəlb olunur.

İxracatçının məhsul satışından əldə etdiyi xarici valyutanın bir hissəsinin məcburi satışı üzrə əməliyyat müştərinin tapşırığı ilə həyata keçirilən əməliyyatlara aid edilir. Valyuta qanunvericiliyinə əsasən müvəkkil banklar valyuta nəzarətçisi agentləri kimi çıxış edir. Onlar xarici valyutanın müvafiq hissəsinin satışı üzrə öhdəliyin vaxtında və düzgün yerinə yetirilməsini müşahidə edir.

Müvəkkil bank vasitəsi ilə xarici valyutanın alqı-satqısı müqaviləsinə yalnız müvəkkil bankla alqı-satqısı müqaviləsinin bağlanması deyil, həm də müəssisələr arasında sövdələşmələrin aparılması aiddir. Mühüm odur ki, müvəkkil bank komissiya (tapşırıq) müqaviləsində vasitəçi rolunu oynasın.

Beləliklə, xarici valyutanın satışı üzrə əməliyyatların yerinə yetirilməsinə görə bankların aldığı komision haqları, nisbətən vasitəçilik xidmətlərinə görə mükafatlandırma məbləği kimi dəyərləndirildiyi üçün ƏDV cəlb olunur (bankın öz hesabına müştərinin valyutasını aldığı hallar istisna olmaqla).

Öz ehtiyacları üçün xərcləri vergitutulan mənfəəti azaltmayan (o cümlədən amortizasiya ayırmaları vasitəsi ilə) əmlak verildikdə, xidmətlər göstərildikdə, vergitutma bazası həmin əmlakın (xidmətin) əvvəlki vergi dövründə mövcud olan bazar qiyməti ilə hesablanmış dəyərinə əsasən müəyyən edilir.

Öz ehtiyacları üçün tikinti-quraşdırma işləri aparılarkən vergitutma bazası bankın onların yerinə yetirilməsinə çəkilməmiş bütün faktiki xərcləri nəzərə alınmaqla hesablanmış dəyəri kimi müəyyən edilir.

Vergi ödəyiciləri tərəfindən müxtəlif vergi dərəcələri tətbiq olunmaqla mallar (işlər, xidmətlər) satılarkən vergi bazası hər bir mal (iş, xidmət) üzrə ayrıca müəyyən edilir.

Qiymətli kağızların və təcili sövdələşmə alətlərinin (forvard, fyuçers müqavilələri, opsiyonlar) satışı vergiyə cəlb olunmur.

Debitor borcları üzrə pul tələbinin alınması şərti ilə maliyyələşmə müqavilələri zamanı vergi bazasının hesablanması xüsusiyyətləri.

Veriyə cəlb olunan əmlakın (işlərin, xidmətlərin) satışı müqaviləsinə əsasən yeni kreditor kimi çıxış edən bank tələb etmək hüququnu boynuna aldıqda, vergi bazası onun müvafiq öhdəliyin dayandığı zaman aldığı gəlirin həmin tələbin əldə edilməsinə çəkilən xərclərdən artıq olan hissəsi kimi müəyyən olunur.

Bu halda həmin tələblərin əldə edilməsinə çəkilən xərclərə bankın onların alışı zamanı ödədiyi məbləğlər daxil edilir (əldə edilən tələbin dəyəri, tələbin banka keçməsinin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı komisiyon haqları).

Əgər vergitutulan əmlakın (işlərin, xidmətlərin) satışı müqaviləsinə əsasən bank tələb etmək hüququnu alarsa, yaxud həmin hüquq başqasına keçərsə, onda həmin əmlakın satışı əməliyyatları üzrə vergi bazası yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz qaydada müəyyən edilir.

Əgər bank müqaviləyə əsasən vergitutulan əmlakın (xidmətin) satıcısı kimi çıxış edirsə və müqavilənin şərtlərinə görə tələb etmək hüququnu alarsa, yaxud həmin hüquq başqasına keçərsə, onda həmin əmlakın satışı əməliyyatları üzrə vergi bazası analogi qaydada müəyyən edilir.

Xidmətlərin (əmlakın) ödənişi üzrə hesablaşmalarla bağlı məbləğlər nəzərə alınarkən vergi bazasına aşağıdakılar daxil edilir:

- göstəriləcək xidmətlərə (satılacaq əmlaka) görə hesablara və ya bankın kassasına sifarişçilərdən (alıcılardan) daxil olmuş avans və ya digər ödənişlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda bankın avans ödənişi kimi aldığı qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqrazlar, veksellər, debitor borcunu tələb etmək hüququ)

onların uçota alındığı hesabat dövrünün vergi bazasına daxil edilmir. Əgər bank satılacaq əmlaka (göstərilənədək xidmətə) görə avans ödənişi kim alıcılardan (sifarişçilərdən) debitor borcunu tələb etmək hüququnu üçüncü şəxsə alarsa, onda bankın alınmış avanslara görə büdcə qarşısında vergi ödəmək hüququ, yalnız həmin əmlak (xidmət) borcludan alıcının ünvanına göndərilənədək, yəni üçüncü şəxs pul vəsaitlərini alanadək yaranır;

- bankın göstərilmiş xidmətlərə (satılmış əmlaka) görə onların dəyərinin ödənişi ilə əlaqədar, yaxud xüsusi təyinatlı fondlarda gəlirlərin artırılması hesabına maliyyə yardımı şəklində aldığı vəsaitlər;
- bankın göstərilmiş xidmətlərin (satılmış əmlakın) ödənişi kimi aldığı istiqraz və veksellər üzrə faiz (diskont) şəklində (faizin hesablandığı dövrdə Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi dərəcələrə müvafiq hesablanmış faizdən çox olan hissəsi) aldığı gəlirlər.

Bu qayda tətbiq olunarkən nəzərə almaq lazımdır ki, həmin faizlərin (diskontun) Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi dərəcələrə müvafiq hesablanmış faizdən çox olan hissəsi, veksellər üzrə ödənişin kim tərəfindən (bank, aksept edən və ya vekseldə göstərilən digər ödəyici) aparılmasından asılı olmayaraq vergitutma bazasına daxil edilir;

- əgər sığortalanmış müqavilə öhdəlikləri sığorta edən tərəfindən vergitutulan malların (işlərin, xidmətlərin) gətirilməsini nəzərdə tutursa, onda kontraagent (sığorta edən-kreditor) tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinə görə bankın riskin sığorta müqaviləsi üzrə aldığı sığorta ödənişləri.

Vergi güzəşti və çıxılmalar. Vergi Məcəlləsinə əsasən bank və kredit təşkilatının həyata keçirdikləri aşağıdakı əməliyyatlar əlavə dəyər vergisindən azaddır:

- maliyyət xidmətlərinin göstərilməsi;
- milli və ya xarici valyutanın (numizmatika məqsədlərindən başqa), həmçinin qiymətli kağızların göndərilməsi və ya idxal edilməsi;

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən aşağıdakılar maliyyə xidmətlərinə aid edilir:

- kreditlərin, maliyyə lizinqi əməliyyatlarının, kredit təminatlarının və pul-kredit əməliyyatlarında hər hansı girov və ya lombard təminatının təqdim edilməsi (yaxud verilməsi) və qaytarılması, o cümlədən kredit və ya təminatı təqdim etmiş şəxsin kreditləri və kredit təminatlarının idarə etməsi;
- müştərilərin depozitlərinin və hesablarının idarə edilməsi, tədiyyələr, köçürmələr, borc öhdəlikləri və tədiyyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlar;

- qanuni tədiyyə vasitələri olan valyutanın, pul vəsaitlərinin və əsginasların (numizmatika əşyalarından başqa) tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar;
- səhmlərin, istiqraz vəərəqələrinin, sertifikatların, veksellərin, çeklərin və digər qiymətli kağızların tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar. Inkasasiya xidmətləri və ya banknotların, qiymətli kağızların və ya digər qiymətlilərin saxlanması və ya onların qorunmasının təmin edilməsi üzrə xidmətlər maliyyə xidmətlərinə aid deyildir;
- törəmə maliyyə vasitələri ilə əqdlərə, forvard müqavilələrinə, opsiyonlara və analogi sazişlərə aid əməliyyatlar;
- investisiya fondlarının idarə edilməsi ilə bağlı xidmətlər;
- sığorta və təkrar sığorta əməliyyatları [1].

Qeyd edək ki, vergitutma məqsədləri üçün forvard kontraktı – şəxsin qiymətli kağızlar, mallar və ya pul vasitələri gələcəkdə müəyyən vaxtda və müəyyən şərtlərlə bu cür forvard kontraktının bağlandığı anda təsbit edilmiş qiymətlə əldə etməyə (satmağa) öhdəliyini təsdiq edən müqavilədir. Opsion isə qiymətli kağızlar, mallar və ya pul vasitələri gələcəkdə müəyyən şərtlərlə bu cür opsiyunun bağlanması anına və ya tərəflərin qərarına əsasən bu cür əldə etmənin anına satış qiymətlərinin təsbit edilməsi ilə əldə etməyə (satmağa) hüququ təsdiq edən sənəddir.

Maliyyə xidmətlərinə aid edilən əməliyyatlar “Banklar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”nın bankların fəaliyyət növlərini təsbit edən 32-ci maddəsi ilə üst-üstə düşür. Bu qanuna əsasən bank əməliyyatları kredit təşkilatları tərəfindən yalnız lisenziya əsasında həyata keçirilir.

Bundan başqa, kredit təşkilatları ümumi vergi məbləğini aşağıda göstərilən vergi çıxılımlarının məbləği qədər azaltmaq hüququna malikdirlər:

- istehsal fəaliyyəti və ya vergitutma obyektı olan digər əməliyyatların həyata keçirilməsi, eləcə də yenidən satılmaq üçün mallar (işlər, xidmətlər) alınarkən malsatanlara və malların idxalı zamanı gömrük orqanlarına ödənilmiş ƏDV məbləği;
- mallar (işlər, xidmətlər) satıcılara geri qaytarıldıqda və ya onlardan imtina edildikdə, alıcılara təqdim edilmiş və büdcəyə ödənilmiş vergi məbləği;
- müqavilənin ləğv edildiyi və avans ödəmələrinin geri qaytarıldığı hallarda, göndəriləcək (satılacaq) mallara (işlərə, xidmətlərə) görə alıcılardan (sifarişçilərdən) daxil olmuş avans ödəmələri məbləğindən hesablanmış və büdcəyə ödənilmiş vergi məbləği;

➤ müəssisənin mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazası hesablanarkən gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilən nümayəndəlik və ezamiyyə xərcləri üzrə ödənilmiş vergi məbləği. Həmin xərcləri təsdiq edən müvafiq sənədlər olmadıqda, vergi məbləği həmin xərclər üzrə müəyyən edilmiş müvafiq dərəcə üzrə hesablanır.

Vergi çıxılmaları vergi ödəyicisi tərəfindən mallar (işlər, xidmətlər) alınarkən malsatanlar tərəfindən onlara təqdim edilmiş elektron vergi hesab-fakturasına və vergi məbləğinin (o cümlədən agentlər tərəfindən tutulmuş) faktiki ödənilməsini təsdiq edən sənədlərə əsasən həyata keçirilir.

Əlavə dəyər vergisinin hesablanması mövcud qanunvericiliyə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Vergi tutulan əməliyyatın vaxtı həmin əməliyyat üçün əlavə dəyər vergisi hesab-fakturasının verildiyi vaxt sayılır. Aşağıda göstərilən müddətlərdən sonrakı 5 gün ərzində əlavə dəyər vergisinin elektron hesab-fakturası verilmirsə, vergi tutulan əməliyyat aşağıdakı vaxtlarda aparılmış sayılır:

➤ malların göndərildiyi və ya təqdim edildiyi, işlərin görüldüyü və ya xidmətlərin göstərildiyi vaxtda;

➤ malların göndərilməsi onların daşınmasını nəzərdə tutursa, daşınmanın başladığı vaxtda [1].

Bank və kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən xidmətlər üzrə vergitutulan dövrəyə **18% dərəcəsi** ilə vergiyə cəlb olunur.

Vergi tutulan dövrəyədən büdcəyə ödənilməli olan ƏDV. Müxtəlif vergi dərəcələri ilə vergiyə cəlb olunan əməliyyatlar üzrə ayrıca uçot aparıldıqda, vergi məbləği müvafiq dərəcələrlə hesablanmış vergi məbləğlərinin müvafiq bazasındakı faiz paylarının cəmi kimi müəyyən edilir.

Ümumi vergi məbləği vergitutma obyektini hesab olunan bütün əməliyyatlara münasibətdə hər bir hesabat dövrünün yekunları üzrə hesablanır. Həmin əməliyyatlar üzrə xidmətlərin (əmlakın) satılma (verilmə) tarixi, vergi bazasını artırıb-azaldan bütün dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, müvafiq hesabat dövrlərinə aid edilir.

Hesabat dövrü ərzində vergi tutulan dövrəyədən büdcəyə ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği vergi tutulan dövrəyədən hesablanan verginin məbləği ilə əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərqlə müəyyən olunur.

Vergi tutulan dövrüyyənin dəqiqləşdirildiyi hallarda ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği vergi ödəyicisinin bəyannamədə göstərdiyi ƏDV-nin məbləğindən artıq olduqda, artıq məbləğ hesabat dövrü ərzində ödənilməli olan ƏDV sayılır və hesabat dövrü ərzində ödənilməli olan verginin məbləğinə əlavə edilir.

Əvəzləşdirilən ƏDV-nin məbləği vergi ödəyicisinə verilmiş elektron vergi hesab-fakturaları üzrə nağdsız qaydada (mal, iş və xidmət təqdim edənin bank hesabına birbaşa nağd qaydada ödənişlər istisna edilməklə) ödəmələr üzrə ƏDV-nin depozit hesabına və bu hesab daxilində aparılan əməliyyatlarda ödənilən vergi məbləği sayılır.

Vergi məbləğinin malların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və satışı üzrə məsrəflərə aid edilməsi qaydası. Alınmış mallar (yerinə yetirilmiş işlər, göstərilmiş xidmətlər) qismən vergiyə cəlb edilən və edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı zamanı istifadə olunur. Alınmış malların (işlərin, xidmətlərin) satıcıları (malsatanlar) tərəfindən təqdim edilmiş ƏDV məbləği, məsrəflərin tərkibinə daxil edilir və mənfəət vergisi (fiziki şəxslərin gəlir vergisi) hesablanarkən vergitutulan gəlirdən çıxılır, yaxud əvəzləşdirilir.

Hər ay alınmış və malların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və satışı zamanı istifadə olunan malların (işlərin, xidmətlərin), hesabat dövrü ərzində malların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə edilmiş pul vəsaitlərinin ümumi həcmi və vergiyə cəlb olunan malların (işlərin, xidmətlərin) dəyəri müəyyən edilir.

Vergiyə cəlb edilən və edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı zamanı istifadə olun əsas vəsaitlərin malsatanlarına ödənilmiş faktiki vergi məbləği, uçota alındıqları hesabat dövrü ərzində onların satışından olan pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisinə mütənasib olaraq bölüşdürülərək əvəzləşdirilir. Vergiyə cəlb edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışından olan pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisinə mütənasib olaraq hesablanmış ƏDV məbləği əvəzləşdirilmir. Həmin vergi məbləği, gəlirin əldə edilməsinə yönəldilmiş bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən amortizasiya olunan əsas vəsait

obyekti istismara verilən anda, bank əməliyyatları və sövdələşmələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərə aid edilir.

Banklarda ƏDV bir neçə hesablanması (əvəzləşdirilməsi) üsulu mövcuddur.

Birinci üsul ondan ibarətdir ki, əgər bank ƏDV ödəməkdən azadırsa, onda kontragentlərə ödənilmiş vergi məbləği tam həcmdə əldə edilmiş mal-material qiymətliləri, iş və xidmətlərin balans dəyərində daxil edilir, yəni büdcədən əvəzləşdirilmir.

İkinci variant bankların əldə edilmiş malların (işlərin, xidmətlərin) vergiyə cəlb və vergidən azad edilən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı zamanı qismən istifadə olunması ilə bağlıdır. Bu halda malsatanlara ödənilmiş ƏDV məbləği tam deyil, onun müəyyən hissəsi əvəzləşdirilir. Bu zaman əvəzləşdiriləcək vergi məbləği vergiyə cəlb olunan əməliyyatlar üzrə gəlirlərin, bankın ümumi gəlirindəki xüsusi çəkisinə müvafiq olaraq müəyyən edilir:

$$X = G_{\text{cəlb.}} / G_{\text{üm.}}; \quad [1]$$

$$\text{ƏDV}_{\text{büd.}} = \text{ƏDV}_{\text{cəlb.}} - X * \text{ƏDV}_{\text{ödə.}}; \quad [2]$$

Burada X – xüsusi çəki;

$\text{ƏDV}_{\text{büd.}}$ – büdcəyə ödəniləcək vergi məbləği,

$\text{ƏDV}_{\text{cəlb.}}$ – vergiyə cəlb edilən əməliyyatları,

$\text{ƏDV}_{\text{ümü.}}$ – bank gəlirlərinin ümumi məbləği,

$\text{ƏDV}_{\text{ödə.}}$ – malsatanlara ödənilmiş ƏDV məbləği.

Faktiki olaraq xərclərə aid edilən material resursları (işlər, xidmətlər) üzrə ƏDV məbləğinin ($\text{ƏDV}_{\text{ist.}}$) mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq əvəzləşdirilməli olan vergi məbləğindən artıq olan hissəsi mənfəət verishi üzrə vergitutma bazası hesablanarkən gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilir.

$$(\text{ƏDV}_{\text{ist.}}) = (1-X) \times \text{ƏDV}_{\text{ödə.}} \quad [3]$$

ƏDV üzrə büdcə ilə hesablaşmaların ikinci variantında banklar mütləq aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir:

- vergiyə cəlb edilən və edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı üçün istifadə olunan malların (işlərin, xidmətlərin) dəyərinin ayrıca uçotunu aparmaq (uçot siyasətində göstərməklə);

- malsatanlara ödənilmiş bütün ƏDV məbləğinin ayrıca şəxsi hesabda mühasibat hesablarında əks etdirmək [7].

ƏDV əvəzləşdirilməsinin göstərilən variantı vergiyə cəlb edilən və edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı üçün istifadə olunan əsas vəsaitlər üzrə malsatanlara faktiki ödənilmiş ƏDV məbləğinə də şamil edilir. Bu zaman vergi məbləği, onların uçota alındığı vergi dövrünün vergiyə cəlb olunan əməliyyatlarının xüsusi çəkisinə mütənasib olaraq bölüşdürülür. Vergiyə cəlb olunmayan gəlirlərin xüsusi çəkisinə müvafiq vergi məbləği əsas vəsaitlərin balans dəyərinə daxil edilir.

Əgər ƏDV cəlb edilən saziş, əməliyyat və xidmətlərdən alınan gəlirin xüsusi çəkisi bankın hesabat dövründəki ümumi gəlirinin 5 faizindən az olarsa, onda malsatanlara ödənilmiş vergi məbləğini bankın xərclərinə aid etmək olar. Bu zaman vergitutulan sazişlər üzrə alınmış ƏDV məbləği bütünlüklə büdcəyə ödənilir.

Xüsusi çəki daimi olmadığı üçün ikinci variantın tətbiqi zamanı məcburi qaydada arayış kimi vergi bəyannaməsində istifadə olunan mallar (işlər, xidmətlər) və vergitutulan dövriyyənin xüsusi çəkisinin haqq-hesabı göstərilir.

Büdcə ilə hesablaşmaların üçüncü variantı vergitutmanın xüsusi subyektləri olan banklar tərəfindən tətbiq oluna bilər. Bu variantın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, alınmış mallar (işlər, xidmətlər) üzrə malsatanlara ödənilmiş vergi məbləği tam həcmdə onların balans dəyərinə daxil edilir və kredit təşkilatının mənfəət vergisi hesablanarkən gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilir. Bu zaman bankın vergitutulan əməliyyatlar üzrə aldığı bütün vergi məbləği büdcəyə ödənilir. İkinci variantın tələblərinə görə xərclərin ayrıca uçotu yalnız məhdud əməliyyatlar üzrə təmin olduğu və olduqca əmək tutumlu olduğu üçün daha əlverişlidir. Eyni zamanda onun tətbiqi ƏDV üzrə büdcəyə ödənişlərin məbləğinin nisbətən artması ilə yanaşı hesablamalar əhəmiyyətli dərəcədə sadələşir. Həm də bu metodun tətbiqi zamanı ƏDV üzrə vergi məbləğinin artması mənfəət verishi üzrə vergi bazasının azalması ilə kompensasiya olunur [7].

Vergi hesablanmasının üçüncü variantının tətbiqi zamanı bank tərəfindən əldə edilmiş əsas vəsait və qeyri-maddi aktivlər uçotda ödənilmiş ƏDV məbləği də daxil olmaqla alış dəyərləri üzrə uçota alınır (sonradan ümumi müəyyən edilmiş qaydada

köhnəlmə məbləği vasitəsi ilə bankın məsrəflərinə silinməklə). Bununla əlaqədar olaraq sonradan həmin əsas vəsait və qeyri-maddi aktivlər hüquqi və fiziki şəxslərə satıldıqda, ƏDV cəlb olunan dövriyyə onların bazar qiyməti (ƏDV daxil) ilə dəyəri və onların əldə edilməsi üzrə faktiki məsrəflər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Yaranmış fərq 18% dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur.

Bank tərəfindən malsatanlara ödənilmiş ƏDV məbləğinin əvəzləşdirməsi üzrə seçilmiş variant barədə vergi orqanlarına məlumat verilməlidir.

Vergi ödəyicisinə verilmiş elektron vergi-hesab fakturası üzrə alınmış malların (iş və xidmətlərin) dəyəri ödənilən gündən gec olmayaraq, ƏDV-nin məbləği məcəllə ilə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada ödənilməlidir. Bu zaman malların (iş və xidmətlərin) dəyəri üzrə iki və ya daha çox ödəmə aparılırsa, ƏDV-nin məbləği aparılmış ödəniş məbləğinə uyğun olaraq ƏDV-nin depozit hesabı vasitəsilə ödənilməlidir.

Mal, iş və xidmətlərlə bağlı xərclər istehsal məsrəflərinə aid edilmirsə, belə mal, iş və xidmətlər vergi ödəyicisinin kommersiya fəaliyyəti üçün istifadə edilməli olduqda və ya istifadə edildikdə analoji qayda tətbiq olunur.

Bir hissəsi vergi ödəyicisinin sahibkarlıq fəaliyyəti, digər hissəsi isə başqa məqsədlər üçün nəzərdə tutulan vergiyə cəlb edilən əməliyyatlara görə nağdsız qaydada ƏDV-nin depozit hesabı vasitəsilə ödənilmiş (mal, iş və xidmət təqdim edən bank hesabına birbaşa nağd qaydada ödənişlər istisna edilməklə) və malların idxalı üçün vergi ödəyicisinə verilmiş elektron vergi hesab fakturaları üzrə onun tərəfindən ödənilmiş ƏDV-nin məbləği sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istifadə olunan malların (işlərin, xidmətlərin) xüsusi çəkisinə görə müəyyənləşdirilən ƏDV-nin məbləği qədər əvəzləşdirilir.

Vergi Məcəlləsinin 109.4-cü maddəsində göstərilən xərclər istisna olmaqla, sahibkarlıq fəaliyyəti əyləncə və ya sosial xarakteri daşıyan vergi ödəyicisinin xərcləri bu cür fəaliyyət çərçivəsində çəkiləndə, ƏDV-nin əvəzləşdirilməsinə yol verilmir.

Vergi ödəyicisi vergi tutulan və ƏDV-dən azad edilmiş əməliyyatlar aparırsa, ƏDV üzrə əvəzləşdirmə üçün vergi tutulan dövrüyyənin ümumi dövrüyyədəki xüsusi çəkisinə uyğun olaraq müəyyən edilən ƏDV-nin məbləği qəbul olunur.

Vergi tutulan dövrüyyənin dəqiqləşdirildiyi hallarda bəyannamədə büdcəyə çatası ƏDV-nin məbləği düzgün göstərilməmişdirsə, büdcəyə ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği həmin halların yarandığı hesabat dövrü üzrə vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim edilmiş bəyannamədə dəqiqləşdirilir.

ƏDV-dən azad olunan, yaxud ƏDV-ə cəlb edilməyən əməliyyatlar aparan şəxslər tərəfindən mallar (işlər, xidmətlər) alınarkən müəyyən edilmiş qaydada ödənilmiş ƏDV məbləği əvəzləşdirilmir. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.1.17-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş subsidiyalar istisna olmaqla, dövlət büdcəsindən muxtəlif mənbələr üzrə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri) hesabına mallar (işlər, xidmətlər) alınarkən, ödənilmiş ƏDV-nin məbləği əvəzləşdirilmir [7].

Hesabat dövründə vergi tutulan dövrüyyəsinin azı 50 faizi sıfır dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunan vergi ödəyicisinə, hesabat dövründə əvəzləşdirilən vergi məbləğinin hesablanmış vergidən artıq olan hissəsi onun vergi və ya gömrük orqanlarına ərizəsini verdiyi vaxtdan 45 gün ərzində qaytarılır.

Digər vergi ödəyiciləri üçün əvəzləşdirilən vergi məbləğinin hesabat dövrü ərzində hesablanmış vergi məbləğindən artıq olan hissəsi növbəti 3 aya keçirilir və bu ayların ödəmələrinə aid edilir, artıq ödəmənin hər hansı qalığı isə bu 3 ay bitdikdən sonra vergi ödəyicisinin ərizəsinə əsasən 45 gün ərzində büdcədən qaytarılır.

Müəyyən məbləğlərin vergi ödəyicisinə səhvən qaytarıldığı bütün hallarda vergi və ya gömrük orqanları həmin məbləğlərin vergilərin tutulması üçün müəyyən edilmiş qaydada qaytarılmasını tələb etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqaviləyə uyğun olaraq beynəlxalq təşkilatın, yaxud xarici hüquqi və ya fiziki şəxsin əvəzsiz köçürmələr ilə ödənilmiş malları alan və yaxud işlərin və ya xidmətlərin nəticələrini həmin əsaslarla əldə edən şəxs vergi orqanına elektron vergi hesab-fakturaları

verərkən, həmin mallara, işlərə və ya xidmətlərə görə ödənilmiş ƏDV-ni vergi orqanına ərizə verdiyi vaxtdan 45 gün ərzində geri almaq hüququna malikdir.

ƏDV üzrə hesabat (vergi) dövrü təqvim ayı sayılır. ƏDV-nin bəyannaməsi hər hesabat dövrü üçün, hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq verilir.

ƏDV dövlət büdcəsinə ödənilir.

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi ödəyicisi vergi orqanına hər hesabat dövrü üçün ƏDV-nin bəyannaməsini verməyə və bəyannamənin verilməsi üçün müəyyən edilən müddətdə hər hesabat dövrü üzrə vergini büdcəyə ödəməyə borcludur (yalnız malların idxalı üzrə vergi ödəyicisi olan şəxslər istisna olmaqla).

Vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxs ləğv edildikdə və ya hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxsin fəaliyyətinə xitam verildikdə, ƏDV bəyannaməsi müəyyən edilmiş müddətdən gec olmamaq şərti ilə 30 gün müddətində vergi orqanına təqdim edilməlidir. Bu zaman vergi dövrü hesabat dövrü sayılan müddətin əvvəlindən vergi ödəyicisi fəaliyyətini dayandırdığı günə qədər olan dövrü əhatə edir.

Qeydiyyat keçmiş tarixlə aparıldıqda, vergi ödəyicisi qeydiyyatın qüvvəyə mindiyi tarixdən etibarən vergiyə cəlb edilən əməliyyatlar üzrə ƏDV ödəməlidir və vergi ödəyiciləri üçün müəyyən edilmiş qaydada vergi məbləğlərini əvəzləşdirmək hüququna malikdir. Müvafiq əməliyyatlar vergi ödəyicisi tərəfindən verilən birinci bəyannamədə əks etdirilməlidir. Bu əməliyyatlar bəyannamənin verildiyi ay ərzində baş vermiş əməliyyatlar sayılır. Bu halda vergi ödəyicisi bəyannamədə əks etdirilmiş əməliyyatlar üçün ƏDV üzrə hesab-fakturaları təqdim etmək hüququna malikdir.

2.3 İnkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi

Ölkəmizdə bankların vergiyə cəlb edilməsi sisteminin dünya təcrübəsi ilə müqayisəsi çox şeyin eyni olduğunu göstərir. Məsələn, ABŞ-da kredit təşkilatlarından korporasiya gəlirlərinə görə vergi tutularkən vergitutma bazası oxşar metodika ilə müəyyən edilir. Korporasiya gəlirlərinə görə vergi dedikdə bankların mənfəət vergisi nəzərdə tutulur. Buna baxmayaraq respublikamızda kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təhlili belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki,

xarici ölkələrdəki bank fəaliyyətinin hüquqi və iqtisadi əsaslarının, həmçinin vergi hüququnun ətraflı öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Hal-hazırda vergi sistemi qurulmasının dünya təcrübəsində üstünlük təşkil edən modeli maliyyə institutlarının xüsusi vergiyə cəlb edilməsi rejimini nəzərdə tutmur. Eyni zamanda maliyyə institutlarının bəzi vergilər üzrə vergi bazasının müəyyən edilməsi əhəmiyyətli dəqiqləşmələr tələb edir. Hər şeydən əvvəl bu maliyyə institutları tərəfindən ödənilən gəlir və istehlak vergilərinə aiddir.

Xarici ölkələr üçün kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin müasir təcrübəsi üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər xarakterikdir [18]:

- müəssisələr (o cümlədən banklar) tərəfindən ödənilən vergilərin dövlət büdcə gəlirlərindəki xüsusi çəkisinin aşağı olması;
- müəssisə və banklar üçün mənfəət vergisinin eyni qaydada tətbiq edilməsi;
- zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyat fondlarına amortizasiya ayırmaları məbləğinin vergi çıxılmalarına aid edilməsi (gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsi);
- gəlirlərin əldə edilməsi ilə bağlı bütün xərclərin satışdan əldə olunan pul vəsaitlərindən çıxılması hüququnun verilməsi;
- bank fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatların dolayı vergilərdən azad edilməsi;
- dövriyyədən (satış pulundan) verginin tutulmaması;
- hüquqi və fiziki şəxslərin borclar üzrə aldıkları faiz gəlirlərinin müvafiq olaraq mənfəət və gəlir vergisindən tam və ya qismən azad edilməsi.

Xarici ölkələrin vergitutma sistemində bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasına çox fikir verilir. Vergi stimullaşdırılması növlərindən biri qanunvericiliyin investorlara öz gəlir vergilərinin ixtisar edilməsinə imkan verən xidmətlərin göstərilməsinə icazə verməsidir. Maliyyə institutlarına münasibətdə gəlirlərin vergiyə cəlb olunmasında bu qaydaların tətbiqi adətən unifikasiya edilmir. Digər hallarda investisiya gəlirlərinə görə vergi yalnız təxirə salındığı halda, maliyyə institutları vergitutmadan tam azad edilən bəzi maliyyə məhsul növlərini təklif edə bilirlər. Onlar həmçinin vergitutmadan azad edilən depozit və ya istiqrazlar, faiz gəlirləri təklif etmək imkanına malikdir. Maliyyə institutları təqaüdə çıxdıqdan bağlananadək gəlirə görə verginin ödənilməsi təxirə salınan pensiya əmanət hesabları təklif etmək hüququna malikdirlər (həyatın sığortası polisində olduğu kimi). Məsələn, ABŞ-da banklardan korporasiya gəlirlərinə görə vergi tutularkən vergitutma bazası oxşar metodika üzrə müəyyən edilir. Korporasiya gəlirlərinə görə vergi dərəcəsi 34% təklif edir, lakin pilləlilik prinsipi üzrə ödənilir. Belə ki, bank vergitutulan gəlirin ilk 15 min dollar üçün 15%, növbəti 25 min üçün 25%, yerdə qalan məbləğə görə isə 34% ödəyir. Bundan başqa, 100-335 min dollar civarında olan gəlirlərə görə 5% həcmində əlavə yığım tutulur. Korporasiya gəlirlərinə görə vergi üzrə onun ödəyiciləri çoxsaylı güzəştlərə malikdir [20].

Dolayı vergilərə münasibətdə əksər ölkələr üçün bank, sığorta və maliyyə xidmətlərinin əksəriyyətinin vergidən azad edilməsi xarakterikdir. Məsələn, Fransada bəzi xidmət növləri istisna olmaqla bank əməliyyatları vergiyə cəlb olunur.

Müasir vergi sisteminin qurulması üçün mühüm şərt vergitutma bazası məhsulun (xidmətin) dövriyyəsi olan vergilərin olmamasıdır.

Xarici ölkələrdə vergitutmanın əsas forması, kompaniyaların xalis mənfəətdən müəyyən dərəcələrlə tutulmasına əsaslanan korporativ və digər vergilərdir. Lakin əslində kompaniyaların mənfəətinə görə vergilər vergilərin ümumi məbləğindəki payı nisbətən azdır və son illər ABŞ 8-10 %, Böyük Britaniyada 7,5 %, Almaniya isə 5% təşkil edir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, bu vergilərin investisiyalar barədə qərarların qəbul edilməsinə təhrifedici təsir göstərdiyi ehtimal olunduğu üçün, bu vergilər üzrə güzəştlər ləğv edilməklə yanaşı, vergi dərəcələri aşağı salınır.

Bankların mənfəət vergisi hesablanarkən, tam həcmdə də olmasa müəyyən normalar üzrə dövlət istiqrazları üzrə alınmış faizlər çıxılır. ABŞ hökuməti tərəfindən 4 avqust 1998-ci ilə qədər buraxılmış dövlət istiqrazlarından olan gəlirlərin 20 faizi, həmin tarixdən sonra buraxılanlardan əldə edilən gəlirlərin isə 10 faizi vergitutma bazasından çıxılır [15].

Amerika banklarının vergiyə cəlb edilməsinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri 1986-cı ildən tətbiq olunan alternativ minimal vergidir. Bu vergi güzəştə və vergi güzəştləri də nəzərə alınmaqla vergitutulan gəlirdən çox olan gəlir məbləğinin yarsı qədər artırılmış, adi vergitutulan gəlirin iki komponentindən ibarət olan məbləğin 20 faizi (korporasiya mənfəət vergisinin 3 mövcud olan dərəcəsinin – 15, 25 və 34 əvəzinə) həcmində tutulur. Bununla yanaşı, əgər alternativ verginin məbləği adi vergi məbləğindən çoxdursa, onda böyük məbləğ tutulur.

Statistik göstəricilərin təhlili belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, Avropada vergitutmanın dərəcəsi ABŞ olduğundan çoxdur. Məsələn, ABŞ ümumi daxili məhsula (ÜDM) münasibətdə məcburi ayırmaların xüsusi çəkisi 30%, Kanadada 31-34%, Fransa, Avstriya, Daniya, Belçika, Niderland, İsveçdə 40%, Almaniya isə 37-38% təşkil edir.

Fransada bank müəssisələri tərəfindən göstərilən xidmətlərin dəyəri 18,6 faiz dərəcəsi üzrə cəlb olunur. Lakin bununla yanaşı bəzi xidmətlər bu verginin vergitutma obyektinə daxil edilmir.

Böyük Britaniyada ƏDV 1973-cü ilin aprelindən tətbiq olunur. Bu verginin ilkin dərəcəsi 10 faiz olmasına baxmayaraq, hal-hazırda bu ölkədə verginin iki dərəcəsi mövcuddur: standart 15% və güzəştli – 0 (sıfır) faiz. Müəyyən hallarda Xəzinədarlıq qanunvericiliyinin sadələşdirilməsi mexanizmi vasitəsilə ƏDV-nin mövcud dərəcəsini 25 faizə qədər dəyişmək olur (yəni 11,25% azaltmaq və ya 18,75% artırmaq).

Almaniyada korporasiya gəlirlərinə görə vergi kompaniyanın balans mənfəətindən tutulur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, verginin dərəcəsi bölüşdürülməmiş mənfəətə görə 50%, dividendlərin ödənilməsinə yönəldilmiş mənfəətə görə isə 36 faiz təşkil edir. Bankların vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətlərindən biri də verilmiş kreditlərə görə alınan faiz gəlirləri korporasiya gəlirlərinə görə vergiyə cəlb olunmur.

Xarici ölkələrin dövlət büdcə gəlirlərində daha çox xüsusi çəkiyə malik olan vergi isə fiziki şəxslərin gəlir vergisidir. Divident, faizlər, renta və kommersiya fəaliyyətindən olan digər gəlirlər bu verginin əhatəsinə daxildir. Son illər fiziki şəxslərin gəlir vergisinin payı Fransada 12,7%, Finlandiyada isə 46,6 % təşkil etmişdir.

Öz əhəmiyyətinə görə büdcə gəlirlərində ikinci yer, əsasən sahibkarların sosial sığorta fonlarına ödənişlərindən ibarət olan, sosial vergilərə malikdir. Bu vergi korporativ vergilər üzrə vergitutma bazasını azaltdığı üçün onun büdcə daxilolmalarındakı payı olduqca çoxdur: ABŞ 18 faizə yaxın, Böyük Britaniyada 13%, Almaniyada 25 faizdən çox. Bundan əlavə, sosial verginin artım tempi müşahidə olunur.

Vergi tutulmalarının əsas formalarından biri də sahibkarlar tərəfindən ödənilən dolayı vergilərdir. Son illər bu vergilərin büdcə daxilolmalarındakı payı ABŞ 8-9%, Böyük Britaniyada 20%, Fransada 41% təşkil etmişdir [42].

Beləliklə, demək olar ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində dövlət kompaniyaları (bankları) büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi hesab etmir. Belə ki, korporativ vergilər üzrə yüksək vergi dərəcələrinin tətbiqi iqtisadi artımı ləngidir və nəticədə gələcəkdə büdcə gəlirlərinin azalması ilə nəticələnir.

Vergitutma sahəsinin ikinci xüsusiyyəti bank və müəssisələr üçün eyni korporativ verginin tətbiq edilməsidir. Bu kompaniya və bankların mənfəət vergisinin hesablanması üçün ümumi prinsiplərdən istifadə edilməsi ilə izah olunur. Bu ilk növbədə vergitutma bazasının hesablanması üçün istifadə olunan satış pulundan, yəni gəlirlərdən çıxılmalar sisteminə aiddir. Korporativ vergilərdən çıxılmalara əsasən aşağıdakılar daxildir: işçilərin əmək haqqı, təmir üzrə xərclər, ümitsiz borclar, renta ödənişləri, ödənilmiş vergilər (regional və yerli), kreditlərə görə faizlər, amortizasiya, reklam xərcləri, pensiya fonduna ödənişlər, təbii fəlakətdən olan itkilər, xeyriyyə ödənişləri. Sadalananlardan ən əhəmiyyətli olanlarını nəzərdən keçirək.

Amortizasiya ayırmaları. Amortizasiya ayırmalarının başlıca vəzifəsi, kapital aktivlərinin fiziki və mənəvi köhnəlməsi nəzərə alınmaqla hesablanmış istismar müddətləri başa çatdıqdan sonra onların tam dəyişməsinin təmin edilməsidir. ABŞ 80-ci illərdə avadanlıqların yeniləşdirilməsi prosesini sürətləndirmək məqsədilə (texniki, iqtisadi və maliyyə xarakterli mülahizələrə görə) qeyri-bərabər silinmə metodu tətbiq olunmağa başlandı. Bu metoda əsasən avadanlığın dəyərinin ən çox hissəsi istismarının birinci ili silinirdi ki, bu da köhnəlmə kriteriyası baxımından onun qismən əvəz olunması əvəzinə tam modernizə edilməsinə stimullaşdırırdı.

Fond və ehtiyatların yaradılması üzrə xərclər. Amortizasiya ayırmalarından başqa xərclərin tərkibinə, cəmi 15-25 çıxılma növü olmaqla, bir sıra məqsədli fond və ehtiyatların (ehtiyatların təmin edilməsinə görə, şübhəli borclulara görə, gələcək itkilərə görə) yaradılması üzrə ayırmaların da məbləği daxil edilir. Ehtiyat fondları daha çox Almaniyada geniş tətbiq olunur. Bu ölkədə həmin fondlar xammal, material və enerjiyə görə inflyasiya qiymət artımının, əmlakın yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində kompaniyaya dəyən zərərin kompensasiya edilməsi məqsədilə yaradılır. Digər ehtiyat qrupu isə gələcəkdə ehtimal olunan məsrəf və itkilərin ödənilməsi

məqsədlə yaradılır. Bu nəzərdə tutulmayan maliyyə öhdəliklərinin, zərərlərin yarandığı, həmçinin uzun müddət ərzində kompaniyanın istifadəsində olan və faktiki olaraq ehtiyat kapitalına uzunmüddətli maliyyə qoyuluşunu ifadə edən, pensiya fonduna ayırmalar zamanı edilən ayırmalara şamil olunur. Ehtiyat fondlarına ayırmaların artımı vergitutulan mənfəətin azalmasına səbəb olur. Müəyyən dərəcədə bu ayırmalar vergitutmadan gizlədilən (yayındırılan) toplanmış mənfəətin bir hissəsidir. Xüsusən, həmin ehtiyat fondlarını sərbəst surətdə yaratmaq və ləğv etmək olar.

Zərərlərin ödənilməsi üzrə xərclər. Əksər ölkələr əməliyyat zərərinin yarandığı halda həm əvvəlki, həm də sonrakı hesabat dövrlərinin vergitutulan mənfəətini azaltmaq imkanı verir. Məsələn, ABŞ 1986-cı ildə aparılan islahatlardan sonra əməliyyat zərərləri əvvəlki 3 və sonrakı 15 təqvim illəri üzrə bölüşdürülə bilər. Banklar üçün borclar üzrə əməliyyat zərərləri əvvəlki 10, sonradan isə 5 sonrakı hesabat illəri üzrə bölüşdürülə bilər.

Qeyd edildiyi kimi bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinə müştərilərin (kompaniya və vətəndaşların) də vergiyə cəlb edilməsi daxildir.

Korporasiya gəlir vergilərinin vergitutma obyektı xalis mənfəətdir. Nəticədə vergilər ödənildikdən sonra vergi ödəyicilərinin sərəncamında yalnız cari tələbatın, eləcə də yığımın yaranması üçün qazanılmış vəsaitlərin əhəmiyyətli hissəsi qalır. Və müvafiq olaraq bankların cəlb edilmiş vəsaitlərinin həcmi artır.

Xarici ölkələrdə kompaniyalar kreditlərin istifadə olunması istiqamətindən asılı olmayaraq bütün faizlər xərclərə aid edilir. Bu hüquqa həmçinin vətəndaşlar da malikdir. Bir çox ölkələrdə vergi ödəyicisi olan vətəndaşlara istehsal təyinatlı investisiyalar üçün götürülmüş borclar üzrə ödənilmiş məbləğlər qədər vergi güzəşti təqdim edilir.

Bir sıra ölkələrdə ayrı-ayrı faiz ödəniş növlərinə münasibətdə müxtəlif vergi rejimləri tətbiq edilir. Məsələn, Avstriya, Fransa, Türkiyə, İrlandiyada vergi güzəştləri yalnız biznes məqsədləri üçün alınmış borclar üzrə faizlərə münasibətdə tətbiq edilir. Yaponiyada işgüzar məqsədlər üçün alınmış borclar üzrə faizlər

vergidən azad edilir, lakin istiqrazların alınması üçün götürülmüş borclar üzrə faizlər vergiyə cəlb olunur. ABŞ mənzillərin alınması üçün verilmiş ipoteka kreditləri üzrə ödənilən faizlər vergiyə cəlb edilmir.

Bəzi xarici ölkələrdə vəsaitlərini dövlət banklarına qoyan, milli yığım planlarında iştirak edən vergi ödəyicilərinə güzəştlər verilir (həmin əmanətlər üzrə faizlər vergiyə cəlb edilmir). Digər ölkələrdə faizləri vergitutmadan azad edilən maliyyə alətlərinin növləri və güzəştin son həddi dəqiq müəyyən edilir. Bir qayda olaraq, bu güzəştlər dövlət proqramlarının stimullaşdırılmasına (onlarda iştiraka) şamil olunur. Məsələn, Yunanıstanda müəyyən dövlət borcları və əmanət bankalındakı depozitlər, Böyük Britaniyada isə xırda əmanətlər üzrə faizlər vergiyə cəlb edilmir.

Alınmış gəlirlərdən buraxılmış qiymətli kağızlar (istiqrazlar, əmtəə vekselləri) üzrə faiz məbləğlərinin alınmış gəlirlərdən çıxılması hüququnun verilməsi bank kreditlərinin cəlb edilişini aşağı salır, çünki kompaniyalar digər üsulla vəsaitləri cəlb etmək imkanı əldə edirlər. Banklar isə kompaniyaların qiymətli kağızlarını almaqla müəssisələrin kreditləşməsində iştirak etməkdə davam edirlər. Lakin bankın mövqeyindən kreditləşdirmə az riskli kapital qoyuluşu formasıdır. Çünki bank kreditləşmə prosesində kompaniya ilə daha sıx münasibət saxlayır, kreditin istifadə olunması istiqamətinə nəzarət edir, əmlak girov götürməklə kredit verir.

Kompaniya tərəfindən bölüşdürülən mənfəət vergitutmadan ya müəssisənin özü (Yunanıstan və Norveçdə qüvvədədir), ya da səhmdarlar (Avstriya, Daniya, Finlandiya, Almaniya, İtaliyada qüvvədədir, yaxud istifadə olunması nəzərdə tutulub) səviyyəsində azad edilə bilər. Vətəndaşların gəlir vergisi üzrə bu güzəşt növü, bir qayda olaraq, məhdud xarakter daşıyır. Yunanıstanda güzəşt yalnız kompaniyanın fond bazarında qeydiyyatdan keçmiş səhmlərinə görə ödənilən dividendlər üzrə müəyyən edilib. Niderlanda vergi güzəşti vergidən azad edilən dividendlərin həcminə görə mütləq məbləğdə maksimal ölçüdə qəbul edilmişdir. Norveçdə dividend və faizlərə münasibətdə çoxsaylı vergi güzəşti nəzərdə tutulmuşdur [35].

Bu cür sxemin tətbiqi səhmlərin emissiyası vasitəsi ilə resursların cəlb edilməsini daha effektiv edir və bank kreditlərinə olan marağı azaldır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlara yekun vuraraq demək olar ki, əksər ölkələr üçün banklara düşən vergi yükünün aşağı olması, müxtəlif vergilər üzrə vergitutma bazasını azaldan xərclərin siyahısının geniş olması, bank və müştərilərin investisiya aktivliyinin dövlət tərəfindən aktiv surətdə stimullaşdırılması xarakterikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdə vergi tənzimlənməsinin yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərindən əksəriyyəti ya artıq ölkəmizdə tətbiq edilir, ya da mövcud vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər edilərkən nəzərə alınacaq.

III FƏSİL. BANKLARIN VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri

Vergi dərəcəsi sistemi dövlət tənzimləyicisi funksiyasını yerinə yetirməklə tədricən mürəkkəbləşir və fərqlənir. Verginin müxtəlif dərəcələri sahələr, bölgələr, malların qrupları və xidmətlər üzrə qurulur. Vergi sisteminin saxlanması, onların mahiyyətinin dəyişməsi ayrı-ayrı vergi ödəyənlərin fəaliyyətinin iqtisadi vəziyyətini müvəqqəti olaraq dəyişmək imkanı yaradır. Dövlət vergi imtiyazlarını fəaliyyətin (işin) növünə görə edir. Bu zaman tənzimləyici funksiya vergidən azad olmaqdan ibarət deyil, istifadə olunan gəlirlərin axınından yeni istiqamətdə istifadə etmək üçündür.

Vergi orqanlarına vergi ödəyicilərinin bank məlumatlarına daxil olmasını qadağan etmək həm ölkə daxili, həm də beynəlxalq miqyasda mənfi halların yaranmasına səbəb ola bilər:

1. Ölkə daxilində belə vəziyyət vergi orqanları tərəfindən vergilərin tam həcmnin müəyyən edilməsinə və yığılmasına birbaşa mane ola bilər.

2. Vergi ödəyiciləri arasında qeyri-bərabərlik yaranır. Belə ki, bəzi vergi ödəyiciləri öz maliyyə və texnoloji resurslarını elə ölkələrdə və ya offşor zonalarda yerləşən maliyyə institutlarında istifadə edirlər ki, onlarda bank məlumatlarının vergi orqanlarına verilməməsi müdafiə olunur. Bu isə belə vergi ödəyicilərinə tam legal şəkildə vergidən yayınma imkanları yaradır. Həmçinin belə qeyri-bərabərlik vergi yükünün ölkənin bütün vətəndaşları arasında paylanmasını pozur və vergi sisteminin ədalət prinsipi əsasında qurulmasına xələl gətirir.

3. Vergi məqsədləri üçün bank məlumatlarına sərbəst daxilolmaya qadağa müxtəlif gəlir mənbələrindən vergilərin eyni qaydada tutulmasına çətinliklər yarada bilər.

Sadalandanlarla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, texnoloji tərəqqi dünyada maliyyə və əsasən bank sistemində çox böyük və ciddi dəyişikliklər edib və bu proses indi də davam etməkdədir. Bununla əlaqədar aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Texnoloji irəliləyişlər ayrı-ayrı insanlara internet vasitəsilə bütün dünya miqyasında bank hesabları açmaq, bank və digər maliyyə əməliyyatlarını elektron vasitəsilə aparmaq üzrə geniş imkanlar yaradır. Nəticədə yeni "Sərhədsiz bankçılıq" dövrü yaranır və bu həm insanların həyatının keyfiyyətini artırır, həm də ölkələrin vergi orqanlarının qarşısında yeni və çətin vəzifələr qoyur. Hazırda "Müasir elektron bankçılıq dünyasında" qeyri-leqal maliyyə əməliyyatlarının aparılması və vergilərdən yayınma halları vergi ödəyiciləri arasında artmaqdadır. Vergi ödəyicilərinin gəlirləri və əmlakları müxtəlif şəxslər (şirkətlər, xarici banklar) və offşorlar vasitəsilə gizlədilməkdədir [35].

Göründüyü kimi, vergi orqanlarının öz vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilmələri üçün bank məlumatlarına sərbəst daxilolmaları zəruridir. Bunu bank sirrinin konfidensiallığına xələl gətirən hal kimi qiymətləndirmək isə yanlış addım olardı. Yəni, vergi orqanları tərəfindən əldə edilmiş bank məlumatları kommersiya (vergi) sirri kimi qəbul edilir və yalnız dövlət maraqları baxımından istifadə edilə

bilər. Deməli, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün vergi orqanının əldə etdiyi bank məlumatlarının digər şəxslərə verilməsi qanunvericiliklə qadağan olunur. Bu da bank məlumatlarının konfidensiallığının qorunmasının birbaşa qarantı kimi çıxış edir.

Müasir vergi sığınacaqları maliyyə kapitalına xidmətin güclü infrastrukturunu təklif edir. Son onillikdə ofşor yurisdiksiyaları ərazisində investisiyalar, hüquq, mühasibat hesabatlılığı, sığorta, xarici investisiya prosesinin digər aspektləri sahəsində peşəkarlar kontingenti formalaşmışdır. Bundan inkişaf etməkdə olan yeni mülk sahibləri öz investisiyalarını daha yaxşı yerləşdirmək üçün yararlanırlar. Hazırda arxasında yer kürəsinin ən varlı insanlarına xidmət üçün vergi sığınacaqları yaratmış milyardlarla lobbi duran ofşorun xarici təzyiqlərə qarşı necə müqavimət göstərə biləcəyi sualına cavab vermək çətindir. Hər şey bu maliyyə fəaliyyəti mərkəzlərinin yerinə yetirdikləri rolun həqiqətənmi global iqtisadiyyat şəraitində mütərəqqi olduğunu sübut edib etməyəcəklərindən asılı olacaq.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bankların vergiyə cəlb edilməsi mütləq olaraq tənzimlənməli, nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin vergi qoyuluşuna, onların spesifik inkişafına və işləməsinə xüsusi münasibət, onların fəaliyyətinin hərəkət istiqaməti vergi vasitəsi ilə təyin olunur. Bank fəaliyyətinin amili kimi vergi qoyuluşunun forma və metodları üzərində müfəssəl dayanmaq lazımdır. Çünki kommersiya banklarının fəaliyyəti müxtəlif şəraitlərdə bu və ya digər forma və metodların seçimindən asılıdır. Fikrimizcə, bu məqsədlə aşağıdakı formaları seçmək olar:

- qanunverici (yeni qanunların qəbulu, işlənən qanunverici aktlara edilən dəyişikliklər və əlavələr);
- vergi inzibatçılığı: vergi orqanlarının vergi ödəyənlərlə bilavasitə işi (vergi qanunverigiliyinin izahı, təlimatların nəşri və s.);
- kommersiya banklarının fəaliyyətinin səyyar və kameral vergi yoxlanışı;
- bu və ya digər vergilərin məqsədəuyğun və effektiv analizi;
- mütləq auditor yoxlamaları.

Azərbaycan iqtisadiyyatı mütəmadi inkişafdadır; yeni əmtəələr, gəlir, xidmətlər, yeni maliyyə formaları, qanunvericilik dəyişir ki, bu da ölkədə gedən dəyişikliklərlə əlaqədar vergi qanununda vaxtında düzəlişlər etməyi tələb edir. Məhz, belə qanunlara vaxtında və operativ edilən düzəlişlərdən büdcə ödənişinin tamlığı, bundan da ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı və dövlətin tələbində göstərilən vergi qanunvericiliyinin geriliyi üzündən problem və mübahisələrin maksimum azalması asılıdır.

Vergi inzibatçılığı anlayışında kompleks tədbirlər – tam və müasir ödənişli bütün vergilərin ödənilməsi və minimal məsrəflərlə maksimal həcmdə gəlirlərin toplanması nəzərdə tutulur. Bunun üçün vergi yoxlamalarından başqa, kommersiya banklarından vergi gəlirlərinin analizi vacibdir, burada da mübahisəli məsələlərin həlli vergi qanununa edilən uyğun əlavələr, eləcə də kommersiya banklarından toplanan bu və ya digər vergilərin effektivliyi və məqsəduyğunluğu qiymətləndirilməlidir.

Vergi orqanlarının vergi ödəyənlərlə və özləri ilə vergi qoyuluşu üzrə apardığı iş Vergilər Nazirliyinin məhəlli (sahə) bölmələrinin yeganə mövqeyidir, vergi ödəyənlərin vergi ödəmə mədəniyyətinin yüksəldilməsi vergi qanununa tam uyğundur, bu isə vergi orqanı əməkdaşlarının hesablamalarda etdikləri səhvləri aradan götürür. Onlar bu səhvləri bilərəkdən deyil, vergi orqanları haqqında qanun və izahların qeyri-dəqiq və dolaşqı olduğundan etmişlər. Bununla əlaqədar vergi qanununu izah və şərh etmək imkanını Vergilər Nazirliyinə vermək lazımdır, çünki başqa idarə və nazirliklərdə belə izahlar, şərhlər bir-birinə uyğun deyil və ziddir.

Kameral yoxlamaların mahiyyəti vergi ödəyənlər tərəfindən edilən pozuntuları, səhvləri aşkar etmək üçündür. Bunlar isə banklarda bilavasitə yoxlamalar aparmaq məqsədi ilə vergi orqanlarının hesabatlarında göstərilir. Yoxlama sənədləri pozuntuları aşkar etmək üçündür ki, vergi intizamının və mədəniyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur, fəaliyyətdə olan qanunlarda tipik səhv və çatışmamazlıqları, onların gələcəkdə təkmilləşməsinə təmin edir.

«Banklar və bank fəaliyyəti» haqqında qanuna uyğun olaraq kredit təşkilatlarının fəaliyyəti hər il auditor firmaları tərəfindən yoxlanılır, bu firmaların isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən belə yoxlamaları aparmaq üçün lisenziyaları olmalıdır. Mərkəzi Bankın isə bankların 10 faizində belə tam və keyfiyyətli yoxlama aparmağa imkanı yoxdur [5].

Vergini nizamlamaq forması kimi aparılan lazımi auditor yoxlamaları Mərkəzi Banka kömək məqsədi daşıyır və Vergilər Nazirliyi kommersiya banklarına nəzarət edir və hər şeydən əvvəl mühasibat uçotunda və vergi qoyuluşunda qayda yaradır.

Auditor kompaniyası auditor yoxlamasının yekunu haqda mütləq nəticə çıxarmalıdır, burada kredit təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının dəqiqliyi, onların Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən vacib normativlərin yerinə yetirilməsi, kredit təşkilatlarının idarə olunmasının keyfiyyəti, federal qanunlar və kredit təşkilatlarının nizamnaməsinə əsasən təyin olunmuş daxili və başqa vəziyyətlərə nəzarət edilməsi göstərilməlidir. Bir çox iqtisadçılar və hüquqşünaslar kommersiya banklarının fəaliyyətləri haqqında auditor yoxlamalarının nəticələrinin keyfiyyəti tələblərə cavab vermir.

Mütəxəssislərin fikrincə, əksər yoxlamaların nəticəsi professionalıq baxımından səviyyəsi aşağıdır. Bir çox hallarda yoxlanılan bankların maraqları pozitiv xarakterlidir, bir çox hallarda əsaslandırılır.

Zənnimizcə, auditor firmaları banklarda apardıqları yoxlamaların məsuliyyətinə, keyfiyyətinə və səviyyəsinin yüksəlməsinə fikir verməlidir. Bundan əlavə bankların vergi qanunlarına nəzarət etməsini gücləndirmək məqsədi ilə Vergilər Nazirliyi nəzdində bəzi auditor firmalarının akkreditəsi variantı mümkündür.

3.2. Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yolları

Azərbaycanın bank sisteminin inkişaf strategiyasının əsasını sərbəst maliyyə ehtiyatlarının cəlb edilməsi, maliyyə ehtiyatlarının investisiya şəklində real sektora transformasiyası və daha effektiv paylaşdırılması təşkil edir. Bunun üçün bank

sisteminin özünün keyfiyyətə yeni inkişafına, müasir bank texnologiyalarının tətbiqinə, təkmil və sabit qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasına və s. islahatlara ehtiyac var. Bu baxımdan bank sisteminin inkişafına bilavasitə təsir edən vergitutma mexanizmi və nəzarət funksiyalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər həyata keçirilməlidir.

İlk öncə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin bank filiallarında olan hesablaşma və digər hesablarına vergi və tədiyyələrin ödənilməsinə dair təqdim olunan tapşırıqların icrası vəziyyətini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bir çox hallarda icra sənədləri bankların filialları tərəfindən heç bir hüquqi əsas olmadan geri qaytarılır və bankın baş ofisinə təhvil verilməsi tövsiyə olunur. Bankın baş ofisi tərəfindən isə həmin sənədlər müxtəlif səbəblərə görə filiallara vaxtında göndərilmir. Buna görə sənədlərin (sərəncamların) icrası müddəti süni olaraq uzadılır. Bu problemin həlli yolu kimi Milli Bankın respublikada fəaliyyət göstərən banklara vergi orqanlarının icra sənədlərinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada qəbul olunması tapşırığının verilməsi vacibdir.

Bundan başqa, bank əməliyyatlarının aparılması üçün verilmiş lisenziyaları geri alınmış kredit təşkilatlarının büdcə ilə son haqq-hesabların aparılması vaxtında təmin edilməlidir. Lisenziyalar geri alındıqda banklar tərəfindən qanunvericiliyə uyğun olaraq ləğvetmə komissiyası yaradılır və həmin komissiyanın işi başa çatdıqdan sonra bank büdcə ilə son haqq-hesablar aparmalıdır. Əfsuslar olsun ki, lisenziyaları geri çağırılmış əksər kredit təşkilatlarında müvafiq komissiyalar bu günədək yaradılmamış, yaradılsa da belə onların fəaliyyəti hal-hazırda başa çatmamışdır. Bu səbəbdən bu kimi kredit təşkilatları ilə büdcə ilə son haqq-hesabları aparmaq vergi orqanlarının imkanı xaricindədir. Lisenziyaları geri çağırılmış kredit təşkilatlarında ləğvetmə komissiyasının yaradılmasına, ləğvetmə prosesinin aparılması və başa çatdırılmasına nəzarət funksiyalarının gücləndirilməsi mexanizmi işlənilib hazırlanmalıdır.

Bir fakta da nəzər yetirək. Vergi Məcəlləsinin 111-ci maddəsinə müvafiq olaraq əgər malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və

xidmətlərin göstərilməsilə əlaqədar gəlir əvvəllər sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən ümumi gəlirə daxil edilmişdirsə, vergi ödəyicisi onlarla bağlı olan ümüdsüz borc məbləğini gəlirdən çıxmaq hüququna malikdir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları isə Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş qaydaya uyğun aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondunun yaradılmasına aid məbləği bütünlüklə xərclərə daxil edirlər. Bank olmayan digər təsərrüfat subyektlərindən fərqli olaraq, banklar xüsusi ehtiyat fondunu bütün aktivlər, həmçinin ümüdsüz olmayan aktivlər üzrə yaradırlar ki, bu da onların fəaliyyət göstərməsinə daha sərfəli şərait yaradır [1].

Dünya ölkələri arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın genişlənməsi özünü müxtəlif sahələrdə büruzə verir. Təbii olaraq, ölkələr arasında kapital, işçi qüvvəsi və s. maddi-mənəvi nemətlər axını baş verir ki, bu da həmin proseslərə nəzarət etməyi çətinləşdirir. Belə vəziyyətdən çıxışın ən əsas yolu beynəlxalq əməkdaşlıqdır. Bank məlumatlarına daxil olmanın təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar dövlət orqanlarının, o cümlədən vergi orqanlarının əməkdaşlıq etməsi ölkələrin digər qanunları və beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq haqqında sazişlərin effektivliyini artırır və bu xüsusilə çirkli pulların yuyulmasının və beynəlxalq terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə bütün ölkələr vergi və bank məlumatlarının mübadiləsi sahəsində sıx əməkdaşlıq etməlidirlər.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə əməkdaşlığın tənzimlənməsi zamanı adətən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının hazırladığı Model Vergi Konvensiyasının müddəaları əsas götürülür.

Ümumiyyətlə, Model Vergi Konvensiyası gəlir və kapitalın vergiyə cəlb olunması zamanı ikiqat vergiqoyma hallarının aradan qaldırılması üçün razılıq şərtlərini müəyyən edir. Konvensiyanın müddəaları informasiya mübadiləsi zamanı vergi ödəyicilərinin hüquqlarını da qoruyur. Belə ki, Konvensiyanın 26-cı maddəsi rəsmi olaraq vergi ödəyicisi haqqında konfidensial (gizli,məxfi) məlumatların yayılmasını qadağan edir. Əgər dövlətlər arasında müqaviləyə uyğun olaraq informasiya hər hansı bir ölkəyə verilsə belə, onun üçüncü tərəfə ötürülməsinə

yol verilməməlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu konvensiya sadəcə modeldir və bəzi hallarda onun tələblərinin pozulmasına da rast gəlinir. Bununla əlaqədar, model konvensiyanın müddəaları elə formalaşdırılıb ki, informasiyanın qorunmasında dövlətlər özləri maraqlı olurlar. Həm də konvensiyanın müddəalarına əsasən məlumatların məxfiliyi üzv ölkələrin yerli qanunvericiliyinə nisbətən daha yüksək səviyyədə müəyyənləşdirilib. Bu da əksər hallarda dövlətlər tərəfindən müvafiq tələblərin gözlənilməsinə zəmanət verir.

Mübadilə oluna bilən informasiyaların fərqləndirilməsində bir sıra kriterilər əsas götürülür. Bunlardan biri, məlumatın vergi ittihamı və ya inzibatçılığı ilə əlaqədar məsələlər haqqında olmasıdır. Bundan əlavə, işgüzar sirlər haqqında məlumatlar da mübadilə oluna bilməz. Məsələn, "Koka-Kola" şirkətinin məhsul istehsalı zamanı istifadə etdiyi reseptin ötürülməsi qadağan olunur. Belə bir hal baş verərsə, onda şirkət öz bazarını itirmək təhlükəsi ilə üzləşə bilər.

Lakin bu qadağa şirkətlər haqqında maliyyə məlumatlarının (bank məlumatlarının) ötürülməsinin qarşısını ala bilməz.

Transfert qiymətlərin yaratdığı problemlərlə vəziyyət nisbətən başqadır. Bu halda istehsal reseptləri verilə bilər. Çünki bu məlumatlar olmasa, vergi orqanı şirkətin idxal etdiyi məhsulların həqiqi dəyərini müəyyənləşdirə bilməz.

Burada bir nüansı qeyd etmək lazımdır ki, əgər məlumatı tələb edən vergi orqanının yerli qanunvericiliyə görə vergi ödəyicisi haqda belə informasiyaları vermək hüququ yoxdursa, onda o, digər ölkəni də bu addımı atmağa məcbur edə bilməz. Yəni, informasiyaların ötürülməsi prosesinin həyata keçirilməsi hər iki tərəfin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmalıdır.

Bank məlumatının əldə edilməsi mexanizmi nə qədər səmərəli olsa da onun təkmilləşdirilməsi artıq zəruri hala çevrilib. Buna görə, vergi orqanları tərəfindən bu mexanizmin təkmilləşdirilməsi təklif olunur. Təklif olunan dəyişikliklərə əsasən bank məlumatları yalnız cari qanunun yol verdiyi məhdud vəziyyətlərdə deyil, istənilən əsaslı məqsəd üçün əldə oluna bilər. Bununla yanaşı, bank məlumatları yalnız

nəzərdə tutulmuş vergi ödəyicisi ilə deyil, əlaqəli tərəflər üçün də əldə oluna bilər və s.

Bu istiqamətdə aparılan işləri daha da təkmilləşdirmək üçün beynəlxalq təcrübədə adekvat strategiyanın hazırlanması təklif olunur. Bank əməliyyatlarının məxfiliyindən istifadə edərək keçmişdə öz gəlirini və maliyyə kapitalını gizlətməyə müvəffəq olmuş vergi ödəyicilərinin öz gəliri haqda məlumat vermələrinə imkan verən könüllü əmələmə strategiyası məhz söhbət açdığımız problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edəcəkdir.

Bu strategiyanın tərkibinə müxtəlif tədbirlər proqramı daxildir.

İlk öncə, ölkədə anonim bank hesablarının açılmasının qadağan olunması təklif olunur. Artıq bu addım bir sıra Avropa dövlətləri (Avstriya, Çexiya Respublikası, Macarıstan və s.) tərəfindən atılmışdır və onun müsbət nəticələrindən istifadə edilir. Belə ki, həmin ölkələr anonim bank hesablarını qadağan etməklə ölkədə qeyri-leqal (eləcə də vergidən yayınan) pul dövriyyəsinin qarşısını almaq istiqamətində uğurlu nailiyyətlər qazanıblar. Digər tərəfdən, həmin ölkələr əvvəllər açılmış anonim bank hesablarının sahiblərindən hesabla bağlı əməliyyat apararkən öz şəxsiyyətlərini bəlli etməyi tələb edirlər. Könüllü əmələmə strategiyasının əsas hissəsini qeyri-leqal maliyyə vəsaitlərinə "vergi amnistiyası"nın elan edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin davamlı inkişaf strategiyasına uyğun olaraq digər sahələrdə olduğu kimi, vergi sistemində də vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, vergi inzibatçılığının möhkəmləndirilməsi və müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi sahələrində davamlı, sistemli və səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Vergi sistemi yaradılarkən söhbət iqtisadiyyatın effektiv inkişafı üçün şəraitin saxlanması şərti ilə dövlətin pul vəsaitlərinə olan obyektiv surətdə əsaslandırılmış tələbatını təmin etməyə imkan verən kompromis qərarların axtarışından getməlidir.

Dissertasiyanın məhdud həcmdə olmasını nəzərə alaraq ölkəmizdə kommersiya bankları fəaliyyətinin tənzimlənməsi işıqlandırılmış, onlar tərəfində ödənilən mühüm

vergi növləri nəzərdən keçirilmişdir. Xarici təcrübə nəzərə alınmaqla və ölkə iqtisadçılarımızın tədqiqatlarına əsaslanaraq kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları göstərməyə çalışmışıq.

Bank sistemi istənilən ölkənin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur və hesablaşma, ssuda və investisiya funksiyalarını yerinə yetirir. Bu funksiyaların səmərəli uzlaşmasına nail olmaq olduqca çətindir, lakin mümkündür. Kommersiya banklarının vergi tənzimlənməsi həm bank fəaliyyətinin, həm də müştərilərin vergiyə cəlb edilməsi qaydasının dəyişdirilməsi prosesində həyata keçirilir. Çünki, dövlət vergilər vasitəsilə müəssisələr üçün kredit resurslarının cəlb edilməsinə, onların maliyyə vəziyyətinə, kreditləri vaxtında və tam qaytarmaq qabiliyyətinə, qiymətli kağızlar bazarında borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin effektivliyinə təsir edə bilər. Büdcəyə daxilolmalar baxımından vergi mexanizmində ən mühüm olan vergi növləri mənfəət və əlavə dəyər vergisidir.

Sözügedən iki vergidən ən çox tənzimləyici təsirə malik olanı mənfəət vergisidir. Vergi tənzimlənməsinin daha əhəmiyyətli metodları bunlardır: vergi dərəcələrinin diferensiaslaşdırılması; vergi güzəşt və çıxılmalarının dəyişdirilməsi (xüsusilə, vergidən tam və qismən azad edilməsi, ödənişin vaxtının uzadılması və ya ləğv edilməsi, əvvəllər ödənilmiş məbləğlərin geri qaytarılması); vergitutma bazasının hesablanması qaydasının dəyişdirilməsi və s. Dövlət bu metodları tətbiq etməklə bank və müəssisələrin fəaliyyətini onlar üçün əlverişli olan səmtə yönəltməklə təsir edə bilər.

Beləliklə, yerli və xarici ölkələrdə kredit təşkilatlarının (xüsusilə kommersiya banklarının) fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsi təcrübəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi, həm makro, həm də mikro səviyyədə respublikamızın praktikasında istifadə oluna biləcək bəzi nəticə və tövsiyələri irəli sürməyə imkan verir.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinə diferensial yanaşmanın tətbiqi daha məqsəduyğun olardı. Xüsusilə, əgər bank mənfəəti dividendlərin ödənilməsinə deyil, bank kapitalının artırılmasına,

iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşməsinə, xaricdəki fəaliyyətinin inkişafına yönəldilsə, onda mənfəət vergisi dərəcəsinə görə daha aşağı dərəcənin tətbiq olunması məqsəduyğundur.

Beləliklə, yuxarıda işıqlandırdığımız məsələlərə yekun vuraraq deyə bilərik ki, ölkəmizdəki bankların vergiyə cəlb edilməsi qaydası çox cəhətdən xarici ölkələrin vergitutma praktikasına çox oxşardır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, digər ölkələrlə müqayisədə respublikamızda bank sistemi daha əhəmiyyətli mövqe tutur. Xarici bank strukturlarından fərqli olaraq banklar ölkəmizdə praktiki olaraq yeganə real investorlardır. Ona görə qanunvericilik qaydasında investor rolunda çıxış edən banklar üçün xüsusi güzəştlər tətbiq etmək lazımdır.

Fikrimizcə, büdcə vergi daxilölmələrinin əsas hissəsinin ƏDV, fiziki şəxslərin gəlir və hüquqi şəxslərin mənfəət vergilərinin təşkil etdiyi ölkəmizdəki mövcud vergi sisteminin qüvvədə saxlanılması daha məqsəduyğundur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Vergi Məcəlləsi 2016.
2. Mülki Məcəllə 2016.
3. «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» Qanun
4. «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanun

5. “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Qanun.
6. Mərkəzi Bankın təlimat, göstəriş və digər normativ aktları.
7. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu
8. Vergi xəbərləri jurnalı.
9. Y. A. Kəlbəyev, T.M. Hüseynov Vergilərin hesablanması dair praktikum. B.: 2008.
10. Kəlbəyev Y. A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. (Monoqrafiya). Bakı. “Elm” 2005.- 468 s.
11. F.Ə. Məmmədov, A. F. Musayev, M.M. Sadiqov, Z.H. Rzaev, Y. A. Kəlbəyev. Vergilər və vergiləşmə. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. B.: 2006.- 432 s.
12. T.Ə. Sadiqov, İ. Rzaev. Vergi uçotu və audit. Dərslik 2014.
13. Аудит банков. Под ред. Г.Н. Белоглазовой, Л.П. Кроливецкой, Е.А. Лебедева. М., 2001
14. Бухгалтерский учет в коммерческих банках. Е.П. Козлова, Е.Н. Галанина. 2000.
15. Климович В. П.. Основы банковского аудита. Форум, Инфра-М, 2005
16. Курсов В.Н., Г.А. Яковлев. Бухгалтерский учет в коммерческом банке. М., 2004
17. Купрюшина Т., Малая В., Пономарева Е. Бухгалтерский учет в банках. М. 2004
18. Суханов М.С., Уткин Э.А. Аудит банковской деятельности. М., 2003
19. Усатова Л.В., Сероштан М.С., Арская Е.В. Бухгалтерский учет в коммерческих банках. "Издательский дом Дашков и К". М., 2005
20. Седельникова Л.Б. Налоговый учет и учетная политика организаций для целей налогообложения – Москва.: НКФ Омега Л, 2002, 208 с.
21. Матрукова О.Н. Налоги и налогообложение. Курс лекций: Учеб. пособие М.: НКФ Омега, 2003 304 с.
22. Миляков Н.В. Налоги и налогообложение. Практикум. ИНФРА – М.: 2000. 224
23. Миляков Н.В. Налоги и налогообложение: Курс лекций. – 3-е издательство, перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2002.-320 с.
24. Мудрых В.В. Ответственность за нарушения налогового законодательства: Учеб. пособие для вузов-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.-319 с.с.

25. Мизиковский Е.А., Елманова Е.Н., Пуреховская Е.В. Лабораторный практикум по бухгалтерскому учету: Учеб.пособие / Под.ред. д.э.н. проф Е.А.Мизиковского. М.: Юрист, 2003.
26. Медведев А. Н. Налог на добавленную стоимость: практика применения – М. - Главбух, 1999
27. Ногина О.А.Налоговый контроль: вопросы теории – СПб: Питер, 2002.
28. Новиков Д.Ю. «Налог на прибыль в 2000 году», «Главбух», - М.: 2000.-230 с.
29. Незамайкин Н.В., Юрзинова И.Л.. Налогообложение юридических и физических лиц. М.: – 2004.
30. Финансовый менеджмент: теория и практика. Под ред. Е.С.Стойковой. М.: Пер- спектива, 2002, 656с.
31. www.google.ru
32. www.aport.ru
33. www.taxes.gov.az
34. www.rambler.ru
35. <http://www.yurclub.ru/>
36. [www. audit.ru](http://www.audit.ru)
37. www.dtki.com.ua/debet/rus/2000/14/14_podl.html
38. <http://masters.donntu.edu.ua/>
39. muhasib.az/Vergiler/Gelir/Gelir.php
40. [14./www.taxes.gov.az/modul.php.name](http://14.www.taxes.gov.az/modul.php.name)
41. [15.webcityhost.net/vergiler/upload.](http://15.webcityhost.net/vergiler/upload)
42. 16.vergiler.az/art-view
43. 17.muhasib.az/Vergiler/Sair/Vergi_mesuliyyet.php

РЕЗЮМЕ

В диссертации рассматриваются ключевые вопросы и особенности налогообложения организаций банковского сектора экономики. Подробно изложен механизм обложения налогом на добавленную стоимость, налогом на прибыль организаций, налогом на имущество организаций и прочими налогами коммерческих банков, а также проблемы налогообложения коммерческих банков и пути совершенствования коммерческих банков.

SUMMARY

The thesis examines the key issues and peculiarities of taxation institutions of the banking sector of the economy. A detailed explanation of the mechanism of levying value-added tax, corporate profit tax, corporate property tax and other taxes of commercial banks, as well as issues of taxation of commercial banks and ways to improve commercial banks.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistr Mərkəzinin qiyabi magistri
Əhmədli Cavid Ziyatxan oğlunun “Bankların vergiyə cəlb edilməsi və onun
təkmilləşdirilməsi yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasının

R E F E R A T I

Giriş. Müasir şəraitdə istənilən ölkənin mövcud və inkişaf etməsinin zəruri şərti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsidir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, hər şeydən əvvəl, onun ayrı-ayrı segmentlərinə təsiri ilə müəyyənləşdirilir ki, belə segmentlərdən biri də bank sistemi, bank fəaliyyətidir.

Müasir ölkənin iqtisadiyyatında banklar mühüm yer tutur. Onlar fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında ödənişlərin həyata keçirilməsində vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir ki, bu da pul dövriyyəsinin qaydaya salınması və səmərələşdirilməsinə şərait yaradır. Bank sferasında böhran hallarının yaranması, banklarla yanaşı onların müştəriləri üçün xüsusi ilə təhlükəlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi artımın mühüm şərti real sektora sərmayə yatırımıdır ki, bu da inkişaf etmiş bank sistemi olmadan mümkün deyil.

Aydındır ki, kredit təşkilatlarının etibarlı fəaliyyət göstərməsi, ödənişlərin vaxtında və tez həyata keçirilməsinə zəmanət verməsi qabiliyyəti, iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsinin genişləndirilməsi və qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının qurulması və inkişafının nəzəri və praktiki məsələlərindən ən aktualı olan kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi qaydasının təkmilləşdirilməsi məsələsini ön plana çəkilir.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi problemlərinin tədqiqi prosesində ölkəmizdə və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdəki kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin müqayisəli təhlilinin aparılması zərurəti ortaya çıxır. Bu onunla əlaqədardır ki, respublikamızda olduğu kimi inkişaf etmiş ölkələrdə də vergitutma bazasının formalaşması xüsusiyyətləri və bir sıra maliyyə institutlarına, o cümlədən kommersiya banklarına bir sıra xüsusi güzəştlərin verilməsi mövcuddur.

Yuxarıda qeyd edilən səbəblərlə bağlı, bir tərəfdən dövlət tərəfindən aparılan siyasət baxımından banklar tərəfindən həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarının prioritet istiqamətlərinin inkişafının stimullaşdırılması, digər tərəfdən qeyri-effektiv bank əməliyyatlarının müəyyən edilməsi üzrə tədbirlər keçirməyə imkan verən vasitə kimi vergi tənzimlənməsinin rolu artır.

Mövzunun aktuallığı və praktiki əhəmiyyəti. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq respublikamızda bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin yollarının müəyyən edilməsi, buraxılış işinin aktuallıq və praktiki əhəmiyyətini təşkil edir.

Buraxılış işinin predmeti onun vəzifələrinə əsasən formalaşmış ayrı-ayrı məsələlərin nəzərdən keçirilməsi, oxşar problemlər üzrə yerli və xarici tədqiqatlar baxımından kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi mexanizmlərinin öyrənilməsi, bu sahədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması yolları və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılmasıdır.

Buraxılış işinin məqsədi respublikamızda bankların vergiyə cəlb edilməsi sahəsindəki mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yollarının xarakterizə edilməsidir.

Buraxılış işinin qarşısında duran məqsədlərə nail olunması üçün **onun qarşısında aşağıdakı vəzifələr** qoyulmuşdur:

- ❖ maliyyə-kredit təşkilatlarında vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi;
- ❖ kredit təşkilatları fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsinin metod və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- ❖ müasir vergi münasibətlərində bankların hüquq, vəzifə və məsuliyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- ❖ banklarda vergilərin hesablanması xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- ❖ inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi təcrübəsinin öyrənilməsi;

- ❖ bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində yerli və xarici iqtisadçı alimlərin elmi əsərlərindən bəhrələnərək müasir şəraitdə kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri və bankların audit yoxlamasının aparılması qaydası öyrənilmiş, bu sahədəki problemlər araşdırılmış və aşkar edilmiş problemlərin keyfiyyətə əsaslandırılmış konkret həlli yolları göstərilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Dissertasiyada nəzərdən keçirilən məsələlərin işıqlandırılmasında Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamlarına, Vergi Məcəlləsinə, Mülki Məcəlləyə, Vergilər Nazirliyinin müvafiq normativ aktlarına, təlimat və metodiki göstərişlərinə, iqtisadi ədəbiyyata, yerli və xarici alimlərin elmi əsərlərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

İşin birinci fəslində bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarına həsr olunmuşdur. Bu fəsildə əvvəlcə bankların mahiyyəti, əsas vəzifələri və ölkə iqtisadiyyatındakı rolu müəyyən edildikdən sonra, bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsasları açıqlanmışdır. Fəslin sonunda isə vergi münasibətlərinin iştirakçısı kimi kommersiya banklarının hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri göstərilmişdir.

İkinci fəsildə bankların vergiyə cəlb edilməsi və vergilərin hesablanması xüsusiyyətləri aşığıqlanmışdır. Belə ki, bu fəsildə banklar tərəfindən əsas vergi növü olan mənfəət vergisinin, bundan sonra isə əlavə dəyər vergisinin hesablanması xüsusiyyətləri geniş şərh edilmişdir.

Fəslin sonunda inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri açıqlanmış və onun effektiv cəhətlərinin ölkəmizin bank sistemində tətbiq olunması tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonuncu fəsli bankların vergiyə cəlb edilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Fəslin əvvəlində bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və onların həlli yolları müəyyən edilmişdir. Fəslin sonunda bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri açıqlanmış və onun təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir.

Nəhayət buraxılış işinin sonunda onun məzmunundan irəli gələn nəticələrə əsasən kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə səmərəli təkliflər verilmişdir.